

KÉSŐ-BAROKK ÉS NÉPIES IRODALOM

(XVIII. századi protestáns víziók)

I. BAROKK IRODALOM ÉS NÉPI KULTÚRA

Az utóbbi évtized megújult hazai és nemzetközi barokk-kutatásban mind gyakrabban kerülünk szembe olyan vizsgálatokkal, amelyek a barokk stílusnak és a korabeli népi kultúrának s irodalmiságnak egymáshoz való viszonyát és egymásra hatását elemezték. A kialakult nézetek szerint tarthatatlanná vált az a korábbi tézis, amely a barokkot csupán az arisztokrácia, a feudális uralkodó osztály udvari műveltségeként fogta fel, s ilyen értelemben határolta körül. Bizonyosnak látszik Tolnai Gábornak az a megállapítása, miszerint azokban az országokban, ahol a XV–XVI. században megindult polgári fejlődést a feudalizmus restaurálása visszavetette, és ahol a reneszánsz korszakát hosszú időre terjedő barokk váltotta fel – Közép- és Kelet-Európában, Németország és Itália nagy részén, Spanyolországban –, ott a kezdeti periódusban elsődlegesen udvari, főúri barokk fokozatosan áthatotta a középnemesség kultúráját is, s idővel a népi, paraszti rétegekre is kiterjesztette befolyását.¹

A jelen tanulmány célja, hogy a paraszti rétegekre kiterjedő népi kultúrát és irodalmat a barokk szempontjából közelebbi vizsgálat tárgyává tegye.

A népi kultúrába hatoló barokk stílus nyilvánvaló jeleit meggyőzően elemzi könyvében René Wellek, felismerve, hogy pl. „a cseh népköltészet jórészt ebből a korból származik és stílusában, versformáiban barokk vonásokat mutat”². Az elsődlegesen arisztokratikus érdekeket alátámasztó barokk ideológia és stílus erőteljes áramlása és céltudatos kisugárzása tehát a XVII., XVIII. században a népi rétegek irányába indult meg, s e folyamat nem volt eredménytelen. Pierre Francastel joggal állapította meg a velencei barokk kongresszuson, hogy a korban jelentkező népszerű, néphez szóló, népi igényekhez alkalmazkodó, de egyszersmind a népi műveltséget átfőrnéni akaró tendenciát s ennek sajátos megnyilvánulásait a barokk fontos elemeként kell számon tartanunk.³

E barokk népies tendencia jelenléte már a stílus korai szakaszán megtalálható, de hatása s az ízlés teljesebb beágyazódása a népi műveltségbe, művészetbe és irodalomba, csak a barokk késői, lehanyatló szakaszában, főleg a XVIII. század folyamán a barokk és rokokó határterületén következhetett be. Jean Starobinski a XVIII. századi művészi stílusirányok szemléltetésével érzékletesen bizonyítja, hogy a barokkból a rokokóhoz vezető „csendes” átmenet

¹ TOLNAI GÁBOR: Barokk problémák. MTA I. OK 1965. XXII. 93–121., 103. 112. — *Littérature savante et Littérature populaire; Actes du Sixième Congrès Nationale de Littérature Comparée*. Paris, 1965. 211. — *Actes des journées internationales d'études du baroque*. (Montauban, 1963) Toulouse, 1965. 172. — KLANICZAY TIBOR: A magyar barokk irodalom kialakulása. *Reneszánsz és barokk*. Bp. 1961. 361–456 — BÁN IMRE: A barokk. Bevezető. Bp. 1962. 5–37.

² RENÉ WELLEK: The Concept of Baroque in Literary Scholarship. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, V. 1946. 77–109.

³ PIERRE FRANCASTEL: *Limites chronologiques, limites géographiques et limites sociales du baroque*. *Retorica e Barocco*, Atti del III. Congresso Internazionale di Studi Umanistici. Róma, 1955. 169–170. BÁN IMRE: A velencei barokk-kongresszus eredményei és tanulmányai. *Filológiai Közlemények*, 1956. 498.

közbülső stílusára — amit „jubiláló barokk”-nak nevez⁴, már a barokk teljes győzelmét ünneplő felfogása a jellemző, aholis a stíluselemek minden irányú szétáradása és vulgarizálódása a szembetűnő. S bár a diadalt sugárzó, késő barokknak még lényeges funkciót betöltő kellékei a hajdani nagyratörés és a drámai hatóerő; érezhetően megsokasodtak már azok a könnyedebb barokk elemek, amelyek a szélesebb társadalmi rétegek izlését közvetlenebbül befolyásolhatták, vagy már meghatározták. A barokk kultúrába bevont népi tömegek túlsúlyát a falvak népe, a földművelő parasztság tette ki. Természetes sajátosság ez azokban az országokban, ahol az említett refeudalizálódás megvalósult. Szükségszerűen adódott a helyzetből, hogy a XVII. század elején stabilizálódó feudális társadalom két legfontosabb osztálya, a főúri nemesi, illetőleg a paraszti osztály legyen elsősorban a barokk ideológia és kifejező forma letéteményese, befogadója, Victor L. Tapié — idevágó munkáiban — okkal alapvetőnek tartja a földművelő, agrár jellegű, feudális tényezők szerepét: „On reconnait dans le gout baroque l'expression d'une société terrienne et aristocratique.” Tapié méltán hívja fel továbbá a figyelmet arra a jelenségre is, hogy a barokk egyházi propaganda hatása a parasztság tömegeire volt a legnagyobb és legeredményesebb. Ilyen érvekkel támasztja alá azt a nézetét is, hogy Franciaországban szinte kivétel nélkül csak a feudális agrár jellegű, katolikus területeken mutatkoznak ugyanolyan barokk világi és vallásos jelenségek, mint amilyenek Bajorországban vagy Kelet-Európa országaiban találhatók.⁵

Egyébként a franciaországi, kimondottan népies barokk kultúra alakulásmódja nyomtatékosan alátámasztja azt az előbbieket kiegészítő felfogásunkat, hogy a népszerű barokknak a parasztság körében történő meggyökeresedése — ha más körülmények között is — a nem refeudalizált típusú országokban is bekövetkezhet. Elég, ha csak utalunk a XVII.—XVIII. században virágkorát élő francia népi barokk ponyvairodalom (littérature de colportage) hatalmas arányú létrejöttére és sikerére. Ez a kizárólagosan népi-paraszti igényeket kielégítő, s annak színvonalához igazodó irodalom századokon keresztül a barokk izlésbe gyökerezve szolgált intellektuális és lelki táplálékkul egy egész társadalmi csoportnak — döntő mértékben a parasztságnak —, amely a „magas” irodalommal közvetlenül nem tudott érintkezni. Ennek a Franciaországban erősen másodlagos irodalomnak népszerű repertoárja — mint Robert Mandrou újabb könyvében kifejti,⁶ a terminus legteljesebb és irodalmibb értelmében fejezi ki a barokk izlés népies változatát. És történik mindez akkor, midőn Franciaországban a „magas” kultúra a klasszika szintjén virul, s amikor a barokk ideológiát romboló filozófia az uralkodó. Itt tehát már igen korán teljes szakadás következik be a két kultúra között: A „magas” irodalom — rövid és részleges barokk kitérője után — már a XVII. század első felével a klasszikus stílust követi; ugyanakkor a barokk kultúra csaknem kizárólagosan, máról holnapra a népszerű irodalomra szűkül le, a parasztság körébe süllyed le, hogy ott makacsul kitarva két századon keresztül irodalmi szerepet töltsön be.

A francia helyzettel ellentétben a magyar népszerű irodalom barokká válása feudalizált körülmények között elhúzódó folyamatot tétélez fel. A XVII. század első felében gyorsan virágkorába jutó főnemesi-udvari barokk kultúra hosszú időre szilárd alapot teremt stílusa továbbéléséhez a „magas” irodalomban. Ennélfogva a felsőbb társadalmi rétegek „tudós” irodalma is a barokk jegyében él tovább egészen a XVIII. század utolsó harmadáig, s így a népies irodalom vele kölcsönhatásban barokkizálódik. Nincs tehát ez idő tájt merev válaszfal a magas irodalom és a népi olvasmány-irodalom között; s az alsóbb társadalmi rétegek szóbeliből írásbeli kultúrába való átváltása is folyamatosan történik. Előbb a provinciális kisenemesi

⁴ JEAN STAROBINSKI: *L'invention de la liberté. (1700—1789)* Genève, 1964. 17.

⁵ VICTOR L. TAPIÉ: *Baroque et Classicisme.* Paris, 1957. 8. Uő.: *Le baroque et la société moderne.* Az idézett kongresszus anyagában 229. és BÀN IMRE: *Idézett kongresszusi összefoglalója* 500.

⁶ ROBERT MANDROU: *De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles.* (La Bibliothèque bleue de Troyes) Paris, 1964. 35—41.

körök, majd a kettős társadalmi kötöttségű, zilált viszonyok között élő deákság irodalma alakul a barokkhoz. Nagyobb arányokban, paraszti szinten csak a XVIII. században — 1720 és 1760 közötti centrummal — következik be a népi kultúra barokká formálódása. Erre az időre a felsőbb körök barokk ízlése már hanyatlóban van, s ott a késő-barokk, rokokó kultúra formálódik; a népies barokk irodalom viszont most éli virágkorát. Végül is az 1770-es évektől határolódik el a barokkal ellentétes felvilágosult vagy egyéb korszerű irányokat követő magas irodalom, s ekkor válik periferikus, másodlagos jelenséggé a népszerű barokk irodalom. De még továbbra is erős szálak fűzik egymáshoz a kétfajta kultúrát, s a magyar irodalom népies irányzataiban ismételten összekapcsolódnak.

A népi kultúrában meggyökeresedett barokk igen szívósnak, kitartónak bizonyul, konzerválódó hagyománya a XIX. századi népi kultúrában még újabb fejlődési fokon megy keresztül: részben a nyomtatott ponyvairodalom kiteljesedése következik be az írni-olvasni tudás általánosabbá válása után, részben a barokk formák folklorizált változatai jönnek létre. Mindkettőnek gyakorlata még a XX. században is kimutatható.

A barokk jegyében, a magas irodalommal bonyolult kölcsönhatásban kialakult ún. marginális, „lent”-irodalom, (sous-littérature, infralittérature) behatódott elemzését csak az utóbbi évtized európai kutatása kezdte meg, de az máris nívós eredményeket hozott. Aktuális és még hosszú ideig aktuálisnak ígérkező témakör áll előttünk. A különböző szakágak tudományos vizsgálatait eljuttatták már ahhoz a következtetéshez, hogy ma semmiképpen sem lehet valódi az kép, amelyet a régebbi korokról akár a történet-, akár a társadalom- vagy az irodalomtudomány úgy alakít ki, hogy csak az elit-kultúrát s a kiemelkedő csúcspontokat veszi figyelembe, és nem hatol be mélyen a tömegek kultúrájának elemzésébe. Ezúttal csak a francia vizsgálatok szembevető produkciójára hivatkozunk, hol a tárgy iránti érzékenység és gazdag anyagfeltáró munka egyaránt figyelemre méltó. (Például a „Littérature savante, littérature populaire”-tárgyban rendezett rennes-i kongresszus anyaga, továbbá a R. Queneau szerkesztette Encyclopédie de la Pléiade III. kötetének a népies irodalomról szóló impozáns fejezete vagy R. Escarpit, P. Brochon, R. Lebègue, R. Mandrou, H. Rodier, M. Ragan, R. Triomphe irodalomtörténeti és irodalom-szociológiai munkái.)⁷

A hazai tudományos kutatás is több ízben szembekerült a magyar népi kultúra tetemes irodalmával, de minthogy ez az irodalmiság a szorosabb értelemben vett irodalom és népköltészet között átmeneti hátárterületet képez, a kutatók csak érintették a témát, s a feltárás munkáját megközelítően sem végezték el. Régebben Turóczi-Trostler József néhány munkájában érdeme szerint tárgyalta ennek a kultúrának egyes vonatkozásait, s például az ismeretlen XVII. századról írott tanulmányában joggal vetette fel, hogy irodalmunk fehér foltjai csak akkor tűnnek el, ha a régóta megvilágított „magaslatok” mellett a mindeddig megvilágítatlan „lent” irodalmát: „a népieskedő, épületes, misztikus irodalmat” is jelentősége szerint figyelembe vesszük. — Az utóbbi években mind több érdeklődés fordult a népi kultúra és népies irodalom hagyományainak felderítésére. Egyöntetű azonban a vélemény, hogy megfelelő fordulat korántsem történt, s biztosan általánosítható következtetések levonásában legfontosabb akadályozó tényező a népies irodalom hiányos dokumentálása. Legutóbb a *Magyar Irodalom Története* (Kézikönyv) adott átfogó, friss kutatásokat felhasználó, új távlatokat nyitó képet erről a speciális irodalomról. A műfajoknak széles skálája vonul itt fel a népszerű irodalomból, kezdve a legjellemzőbbel, az énekköltéssel, folytatva a históriás énekekkel, a népies színjátékkal, a szórakoztató történetekkel, anekdotákkal, a kegyességi irodalom válfajaival a népi ponyva legkülönbözőbb ágazataival stb., stb. Bármenny-

⁷ RAYMOND QUENEAU (SOUS LA DIR.): *Littérature française, connexes et marginales*. Paris, 1958. 2058. — MICHEL RAGAN: *Histoire de la littérature ouvrière du Moyen-âge à nos jours*. Paris, 1953. 154—158. — HENRI RODDIER: *Littérature populaire, littérature savante*, Congrès de Rennes, 85—97. — ROBERT ESCARPIT: *Y a-t-il des degrés dans la littérature*, uo. 1—10. stb.

nyire is gazdag a már feltárt anyag, mely e vázlatból élénk tűnik, a Kézikönyv mégsem tudta, nem tudhatta a teljességet nyújtani, s így e marginális irodalom genetikus elemzése elmaradt, alapvető összefüggései csak esetlegesen kerültek vizsgálatra. (Vö. a Queneau-féle idézett irodalomtörténetnek teljesebb szintézisével.) Különösen a XVIII. század gazdag és kusza szövevényű irodalma rejt magában feltáratlan anyagot, és a még ismeretlen, lappangó írások számos ponton kiegészítenék ismereteinket. E tanulmány ilyen irányban kíván a továbbiakban már speciálisabb területen előrehaladni.⁸

A XVIII. század első felének népies irányba lehanyatló, késő-barokk irodalmában mennyiségileg a vallásos tematika az uralkodó. Nem meglepő ez, mivel az ellenreformációs célkitűzések a barokk jegyében kezdődtek, s természetes, hogy a mindjobban kiteljesedő barokk jellegű egyházi agitációnak szilárd bázisa alakult ki a nép körében. Még Franciaországban is — a felvilágosodás századában — a kegyességi könyvek számaránya volt a legnagyobb az egyéb témák közül. (Mandrou a feldolgozott colportage-irodalom 450 tételéből 120 vallásos tárgyút mutat ki és elemez.)⁹ A hitbuzgalmi írások számos műfajában a népies barokk propagandistái elsősorban az érzelmekre és képzeletre igyekeztek hatni, s a barokk eszköztárnak elkápráztató kellékeit sikerrel aknázták ki, sőt a barokk reprezentáció hatóerejét megsokszorozták, s céljaikhoz alakították. E korban egyet jelent a vallás a csodálatossal, mint Starobinski megállapítja: „L'entrée en religion est une entrée dans le merveilleux.” A folklór tanúsága szerint azonban a népi, paraszti vallásosság az irodalmi eredetű hatásokat csak akkor asszimilálja, és e ráhatás csak akkor tölthet be funkciót a népi kultúrában, ha tökéletesen beépülni tud a paraszti vallásosság csodákkal teli világába, s telítődik hiedelmeik atmoszférájával. Az elemzésre kerülő szövegek azt mutatják, hogy az asszimilálódásnak ez említett folyamata a barokk égisze alatt nagy hatóerővel érte el célját.¹⁰

A vallásos tárgyú barokk irodalom szétáradása érthető módon először és döntő mértékben a katolikus paraszti nép körében következett be. Ennek legfontosabb szakasza a XVIII. század elejére esett, bár kezdetét jóval előbbre, a XVII. századra tehetjük. Részben a már katolikus tömegek befolyásolására, részben a protestáns parasztság elhódítására a barokk misztika, a csodák világa, az érzelmek felkorbácsolása stb. hatásos eszköznek bizonyult, s erről a korabeli kiadványok széles áradata tanúskodik. A barokkizált népies katolikus irodalom azonban nem sokáig élvezhetett kizárólagos lehetőségeket. A protestáns felekezetek számára szinte önvédelemből is szükségessé, nélkülözhetetlenné vált, hogy a barokk stílushoz formálják a népnek szóló, népszerű irodalmukat.

A protestáns barokk fogalom bonyolult és vitatott problémáinak vizsgálata messze vezetne.¹¹ Tény azonban — művek sora bizonyítja —, hogy az 1730-as évek után rohamosan átterjedt a barokk ízlés a református lakosság szélesebb köreire, s megszűnt e népi kultúrának túlnyomórészt katolikus jellege, sőt a század végéig a protestánsok ilyen irányú tevékenysége egyre inkább előtérbe került. Az eddig katolikus érdekeket szolgáló csodás, misztikus, érzelmes barokk elemek megfelelő alakítással fontos helyet kaptak a lényegében vele ellentétes protestáns felfogásban. (Más kérdés a protestáns dogmatikus vagy racionális irányok ez idejű

⁸ TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Az ismeretlen XVII. század. Szent Patricius purgatóriumáról való história. Magyar irodalom, világirodalom, Bp. 1961. I. 308—317. — SÓTÉR ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR stb. szerk.: A magyar irodalom története II., A XVIII. századi népszerű irodalom KLANICZAY TIBORTÓL és VARGA IMRÉTŐL, Bp. 1964. 306. és kk. 472., 591. és kk. — VARGA IMRE disszertációs vitájának megállapításai: BARÓTI DEZSŐ, ESZE TAMÁS stb. hozzászólásai. — Irodalomtörténeti Kézikönyv, i. m. 494.

⁹ MANDROU: i. m. 38.

¹⁰ STAROBINSKI: i. m. 17. — ORTUTAY GYULA: Nyíri és rétközi parasztmesék. Gyoma, 1935. 25.

¹¹ MÁLYUSZ ELEMÉR: Magyar renaissance, magyar barokk. Bpesti Szemle 1936. 158. és kk. — KLANICZAY TIBOR: A magyar barokk irodalom kialakulása, i. m. i. h.

alakulása a felsőbb kultúrában, bár kétségtelen, hogy az ellenreformációs támadások pergőtűzében e területen is fellapultak a határvonalak.) Következik az elmondottakból, hogy a barokká formált protestáns népszerű irodalom a katolikusokénál összehasonlíthatatlanul kedvezőtlenebb körülmények között fejlődött; legtöbbször titokban, világi és egyházi hatalmaktól üldözve, hosszú ideig csak élıszóban terjedt, vagy kizárólag kéziratos, sokszorosan másolt formában töltötte be hatékony szerepét.¹² Ez az oka, hogy a késő-barokk protestáns népies irodalom kutatásában máig sok a felderítetlen írás és a tisztázatlan kérdés, és hogy még az alapdokumentáció is hiányzik.

A protestáns népies barokk irodalom egyik legjellemzőbb vonását — a paraszti osztályérdekek igen éles megjelenítését — kell elöljáróban kiemelnünk. Ez a jelenség egyszersmind az egész népies irodalom fejlődésének is lényeges fordulatát jelenti. Míg ugyanis a felülről barokkizálás katolikus folyamatában többnyire az alsó társadalmi osztályok féken tartása és nevelése volt a tudatos célkitűzés, s a feudális társadalmi berendezkedés szilárdsága érdekének felelt meg ez az irodalom, addig a késői, népivé vált barokkban már visszájára fordulhatott ez a törekvés, és egyes esetekben az egyházi s világi feudalizmus elleni, népi szembenállásnak lehetett kifejezője. A késő-barokk népies irodalomnak ez az oldala viszont legtöbbször elkerülte a kutatás figyelmét. Inkább hangoztatja a szakirodalom a szóban levő irodalmiság egészéről annak „depolitizált” jellegét, „szociális konformizmusát”. Holott már a korabeli cenzúra és a hatóságok jól látták, hogy ennek az irodalomnak nagy része olyan munkákból áll, melyek „vagy szórakoztatják, vagy lázítják a népet”. Konkrét témánk esetében inkább a „láztó” vonatkozások állnak előtérben. Engels is — a német népkönyvekről írott tanulmányában — figyelmeztet a népi olvasmányok kettős funkciójára: egyrészt bőven elemzi a népkönyvek baj-snyomorúság-feledtető s megszépítő „hivatását”, de másrészt nyomatékosan rámutat a „másik hivatásra”, hogy e nép-olvasmányok „semmi esetre se mozdítsák elő az alattomoságot, az alázatosságot, a hajlongást a nemesség előtt”, és hogy ébresszék a népet, az olvasót „erejének, jogának és szabadságának” tudatára. Szövegeink alapján úgy véljük, hogy a késő-barokk periódusban, ha a feudális osztályellentétek végletesen feszültekké válnak — miként ez Magyarországon a Rákóczi-szabadságharc után történt, — a népies barokk irodalom a paraszti osztályérdekek éles kifejezőjévé válhat. Szükségszerű lesz, hogy e nép-irodalom ne csak a naiv szórakoztatás eszköze legyen; még kevésbé, hogy az uralkodó osztály érdekének megfelelő csitító, figyelem-elterelő funkciót töltsön be, de megfordítva, éppen hogy az elnyomott osztály sajátos ellenagitációját fejtsse ki tömegei között.¹³

A népies barokk kialakulásának még egy nem kevésbé fontos általános problémájáról — a középkor és reneszánsz kulturális örökségének barokkba olvadásáról — kell néhány megjegyzést tennünk, amelyre speciális témánkból visszautalhatunk. A népszerű irodalom anyaga ugyanis korántsem a barokk friss leleménye; hanem sokban a megelőző korok műfajai és stíluselemei formálódnak az új izléshez és szemlélethez, népi szinten összegezve és fenntartva a régebbi sokrétű hagyományt, hogy végül mindannak folklórhoz közvetítése történhessen meg.¹⁴ A kezdeti protestáns népies irodalom e szempontból azért érdekes különösképpen, mert benne még könnyen észrevehetőek azok a rétegek, amelyek a különböző korok-kultúrájából kerültek együvé.

A középkori hagyomány átmentése és továbbélése a legszembetűnőbb a késő-barokk népies irodalomban. Egyaránt jellemző ez a barokk kialakulásának mindkét — fent elemzett —

¹² ESZE TAMÁS: A Heidelbergi Káté története Magyarországon a XVIII. században. A Heidelbergi Káté története Magyarországon c. kötetben, Bp. 1965. 169—203. (A szerző volt szíves e tanulmánya bővebb változatát is rendelkezésemre bocsátani: Kézirat, 24. 55.)

¹³ POGÁNY PÉTER: Folklór és irodalom kölcsönhatása; A régi váci nyomda működése nyomán. Bp. 1959. 7. — MANDROU: i. m. 161—172; 163. — MARX—ENGELS: Művészetről, irodalomról. Bp. 1966. 331.

¹⁴ TOLNAI GÁBOR: Barokk problémák, i. m. 112. 121.

típusára. Egyik oldalon a spanyol késő-barokk középkori téma- és formavilága közismert,¹⁵ a másik oldalon a francia népies barokk colportage-irodalom mutatja, hogy benne túlnyomóan a középkori repertoár elevenedik meg és húzódik át a XVII. — XVIII. századon, anélkül, hogy pl. a klasszikus irodalomból lényegesebb lecsapódásra sor került volna.¹⁶ A reneszánsz hagyomány barokkba illeszkedése már nem annyira látványos, de annál inkább nélkülözhetetlen velejárója a népies irodalomnak. Szinte teljesen azonosulni tud vele a népi jelleg, s a barokk felszín alatt pozitív irányba tud hatni a tömegekre. Emellett konkrétan a humanista, tudós irodalom műfajai, a reneszánsz formai vívmányai stb. rendre megtalálhatók természetesen a barokk átható közegében. Mind közül ki kell emelni a szépprózai dialógusok adaptációját és a burleszk, szórakoztató elemek felhasználását. — A különböző korok hagyományainak valószínűs egymásra torlódása figyelhető meg az elemzésre kerülő munkákban. Egyszerre több korszak több műfajának el nem halványult jegyeit hordja magán. Pl. a középkori vízió kapcsolódik a reneszánsz, reformációs hitvitához, s beépül a barokk emlékiratokba stb., hogy végül egységes egészen a barokk legyen az uralkodó.

*

Jelen tanulmány a következő részekben speciálisan a XVIII. századi magyar népies barokk protestáns látomásirodalommal fog foglalkozni. A látszólag periferikus téma vizsgálata és a benne sorra kerülő ismeretlen munkák elemzése azonban a szélesebb tárgy; a késő-barokk népies irodalom teljesebb megismeréséhez nyújt alapot. Részben alátámasztja a fentiekben előadottakat, részben további általánosítható következtetések levonására ad módot.

II. A VÍZIÓS IRODALOM ÁTALAKULÁSA A HANYATLÓ BAROKKBAN

A látomásirodalom mint az extázisnak és irracionalizmusnak jellegzetes megnyilvánulása elsőrendűen a középkori irodalom sajátja. Átalakult formában és új mondanivalóval kiegészülve további századokban is, de a barokk időszakban különösen fontos szerepet tölt be a magyar irodalomban. Az egyetemes barokk-kutatás sokszor utal a víziókra; Wölflin például a látomások kultuszát a barokk egyik lényeges velejárójaként tárgyalja. Horváth János, bár korántsem véli megtalálni irodalmunkban az egyetemes barokkra jellemző misztikus hajlandóság minden változatát, joggal hangsúlyozza, hogy a látomásirodalom a barokk ízlés idején nálunk is „újraéledni látszik”. — A középkori, magyar nyelvű kódexekben méltó helyet kaptak az európai vízió-irodalom lényegesebb témái (pl. Visio Philberti, Szt. Patrik purgatóriuma stb.), s alapot teremtettek a műfaj továbbfejlődéséhez.¹⁷

Bár a reneszánsz és vele a reformáció szembe fordult a legendák csodás világával — így a látomások középkori formájával és tartalmával is —, a XVI. század mégsem szakított a vízióval. Az őrdögirodalom közbeiktatásával pl. racionálisabb irányba terelte ugyan, de továbbra is felhasználta célkitűzéseinek alátámasztására. (*Tar Lőrinc pokoljárása*, Heltai Gáspár és Borňemisza Péter munkáiból, *Fűzesi lélekjárás* stb.)¹⁸

A XVII. századig folyamatosan jelenlévő látomásirodalmi hagyomány a barokk beköszöntésével döntően átalakult, s jöllehet alapvető tulajdonságokat megtartott, megújult

¹⁵ FRANCO MEREGALLI: Olaszország és Spanyolország irodalmi kapcsolatai a renaissance korában. Filológiai Közölny, 1963. 325—335.

¹⁶ MANDROU: i. m. 25.

¹⁷ H. WÖLFLIN: Renaissance und Barock. München, 1888, 3. ed. 1907. — HORVÁTH JÁNOS: Barokk ízlés irodalmunkban (Napkelet, 1924). Tanulmányok. Bp. 1956. 72—89. — A középkori víziókhöz: HORVÁTH JÁNOS: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp. 1944. 197—200. — KATONA LAJOS: Túlvilági látomások kódexeinkben. Irodalmi tanulmányai, II. Bp. 1912. 101—125.

¹⁸ HORVÁTH JÁNOS: A reformáció jegyében. Bp. 1953. 216. 374.

formában következett be új virágzása. A szokványos pokol- és purgatórium-víziók a világgép irracionálizálódása folytán a barokk reprezentáció és az ellenreformáció propaganda eszközeivé váltak. A jezsuita célkitűzéseket segítette elő az „utolsó dolgok” (halál, ítélet, pokol, purgatórium) misztikus témája és annak új stílusban való megjelenítése. A vizionárius irodalom és látásmód bőségesen nyújtott alapot a „barokk elhitető művészetének”, s kielégítette a fantasztikumok, kalandok iránti kíváncsiságot is. A látomások a katolikus, udvari barokkban otthonra találtak: Nyéki Vörös Mátyás pl. a középkori *Visio Philiberti*-t barokkizálja, a „végső dolgokat” idézi meg igen nagy hatóerővel. A *szent Patricius purgatóriumjáról való história* pedig már a század közepéről mutatja a színvonalasan művelt barokk látomásirodalom kedveltségét.¹⁹

A műfaj elterjedtségére vall, hogy a nemesi és katolikus eredetű vízió-irodalom a barokk jegyében már a XVII. század folyamán olyan műveket is produkált, amely vagy a polgári igényeknek felelt meg (pl. *Fiatjalvi György pokolbéli látomása* 1626), vagy egyenesen protestáns szerző munkája volt (*Mikházy Szécsi Jánosnak mutatott rettenetes dolog*).²⁰

Szorosan érintkeznek a vízió-műfajjal a XVII. század második felében jelentkező barokkizált misztikus próféciák, valamint chiliastikus és apokaliptikus munkák is.²¹ A vizionárius irodalom felelevenedésének nyitottak teret az efféle írások, mivel a viharos történelmi időben alkalmasnak bizonyultak látomásaikkal és jövendöléseikkel a vallási, politikai és társadalmi kérdések éles megfogalmazására. (Pl. Habsburg-ellenes tételek Drábik Miklós látomásaiban; jezsuiták elleni nézetek Otrokocsi Foris Ferenc „révületeiben”).²²

A XVII. – XVIII. századi főúri, nemesi barokk emlékiratok reális, tényszerű anyagába és lélekelemző törekvéseibe is betétszerűen ismételtelen belejátszik a vízió fantasztikus, csodás, irreális világa. Az egyébként reális anyagot elemző memoárrokba illeszkedő ún. emlékirat-víziók szép, barokkizált példáit figyelhetjük meg Bethlen Miklós írásaiban, ahol többek között a középkori *Philibertus látomásá*-nak témája is megtalálható. De jellemzőnek azt kell tartanunk inkább, hogy e puritán szellemű, protestáns, nagy műveltségű, európai látókörű ember és író milyen gyakran él tragikus helyzetében az ún. „vigasztaló-látások” művészi erejű felhasználásával. Jóllehet kritikusan, descartes-i „kétkedem”-mel tekint látásaira s gondol „természeti agyának” fantáziájára, hitetlenül utal a „római atyafiaktól híresített sok látásokra”, melyeket „hiábavalóknak és veszedelmeseknek” tart. Megnyugtatója azonban, hogy „teli az Ótestamentum az ilyen látásokkal”. Bethlen Kata emlékirásába úgyszintén beilleszkedik a látomások revidált kultusza, mert mint írja „az Isten sokszor az ő övéinek csudálatosan megjelenti dolgait azoknak vigasztalására”.²³

A XVIII. században új, szélesebb körű alkalmazást kap a vízió-műfaj barokkban felújított formája. Egyrészt konkrétobb vallási, társadalmi és politikai törekvések hordozója lesz, másrészt a népi paraszti rétegek körében válik általánossá. A XVIII. század első két harmadában, nagyjából a késő-barokk időszakában az irodalmi emlékek elnépiesedésének folyamatával állunk szemben. Miként a „mese” (*Árgirus-, Fortunatus-, Poncianus-históriája*

¹⁹ NYÉKI VÖRÖS MÁTYÁS: Munkái. R. M. K. T. VII. 2; JENEI FERENC kiadása — TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Az ismeretlen XVII. század. I. m. 308–317.

²⁰ DÉZSI LAJOS: Régi magyar verseskönyvek ismertetése. (Szécsi János látomása) ItK. 1915. 431–444.

²¹ KVACSALA JÁNOS: A XVII. századi chiliasmus történetéhez. Prot. Szemle 1890. — SZÉKELY ISTVÁN: Sz. János Apokalypsise és a világtörténet. Bp. 1917.

²² KVACSALA JÁNOS: Egy álprófeta a XVII. században. Századok, 1889. 744–766. — OTROKOSI FORIS FERENC: Hálaadó és könyörgő imádságai, BÁN IMRE tanulmányával. Bp. 1940. 36–37. — THALY KÁLMÁN: Jóslatok és babonás hiedelmek a Rákóczi-korban. Századok, 1881. 115. — SZIMONIDESZ LAJOS: Drábik Miklós. M. K. 1942. 43. — FÉJA GÉZA: Kuruc idő. Bp. 1962.

²³ BETHLEN MIKLÓS: Önéletírása és imádságoskönyve, I. II. Kiad. WINDISCH ÉVA, bevezető: TOLNAI GÁBOR, Bp. 1955. 189–197, 335–392. — BETHLEN KATA: Önéletírása. Bp. 1963. 67–68.

stb.) leszállt a népi, rétegek szintjéhez és barokkizálódott, a vízió-irodalom is — mely ugyancsak nem kevés mese-elemet tartalmaz — eljutott az irodalmi műveltségtől távol álló tömegekhez, miután a felsőbb körök barokk gyakorlatában meghonosodott már.²⁴ E tárgyból széles körű népi igényeknek megfelelő s általa olvasott irodalom jött létre; nemegyszer népieskedő vagy éppen népi szerző tolla, ill. szava nyomán. Sajnálatos, hogy ebből az irodalomból alig van felkutatott emlékün, s még a szélesebb tárgykör bibliográfiai számontartásával sem rendelkezünk.²⁵

A fent előadottak és a most elemzésre kerülő darabok alapján bizonyosnak látszik, hogy az elnépiesedett vízió-irodalom virágkora az 1730 és 1750 közötti késő-barokkban helyezhető el. Most a barokk tömegekre ható meggyőző ereje, propagandisztikus célzata és szuggesztivitása érvényesülési lehetőséget nyer a nép körében is. A túlvilág fenségének vagy borzalmainak érzékletes bemutatása, avagy a végítélet teátrális jelenete messzemenően érdeklődést felkeltő hatású volt. A kor műveltségi színvonalán a nép alapjában józan, reális látásmódjától nem volt idegen a titokzatos, a csodás és általában a rendkívüli jelenségek iránti fogékonyság. A mindennapos, a szokványost felülmúló események magyarázatában a paraszti nép gyakran az irracionális erők beavatkozását keresi. Találó Arany János idevágó megjegyzése: „A népies fantázia nem a megszokott dolgok elbeszélése, hanem a csodás, kalandos felé hajlik. . .” Ezt az igényt egészítette ki, s fokozta fel a barokk szemlélet szétáradó, sok tekintetben primitívebbé vált csodavárá hite, kíváncsisága, kuriozitás-keresése és mesevágya.²⁶

Lényeges differenciálódás következik be a népies szinten barokkizálódó víziós irodalomban a felekezetek egymástól eltérő helyzete és álláspontja következtében. Így a katolikus tömegeket befolyásoló barokk népies vizionárius irodalom színes anyaga sok vonatkozásban eltér közvetlen tárgyunktól: a protestáns vízió-irodalomtól, jóllehet a kettő közti kölcsönhatás nyilvánvaló. Annyit mégis szükséges az előbbiről lerögzítenünk, hogy az a paraszti tömegek megnyerni és megtartani akarása mellett — szabad lehetőségeivel és bevett gyakorlatával élve, inkább csak az érzékek elkápráztatására törekedett, s csak egyik része volt a búcsújáróhelyek, csodák stb. barokk pompájú kultuszának és irodalmának, s közvetlen társadalmi, politikai agitativ tényezőket alig tartalmazott. Sőt éppen ellenkezőleg a nép csitítása volt a feladata. Ugyanakkor a népies-barokk irodalmiságnak nagy hagyományát alakította ki, amiből a protestáns víziók is merítettek. Protestáns részről, mint már rámutattunk, más helyzet alakult ki: a víziós irodalom beilleszkezhett a protestáns tömegpropagandába, s progresszív formája jött létre népi alapon. Ennek konkrét bemutatása lesz a továbbiakban feladatunk.

A késő-barokk időszakában, protestáns közegben, a vízió műfaj már nem tudott önállóan funkciót betölteni még a népi olvasók között sem. Részben a reformációt idéző harcos tartalommal, biblikus, próféciás mondanivalóval egészítődött ki, részben a barokkban divatozó emlékirás tartalmi és formai elemeivel fonódott össze. Az emlékirás hajdani, kizárólagosan nemesi gyakorlata a század közepén már leszállóban volt az alsóbb népi rétegekhez, s keretül szolgálhatott a víziók előadásához.²⁷ Az a gyakorlat alakult ki ezekben a munkákban, hogy az *önéletrés*, a *vízió és a prófécia* hármasa olvadt egybe s vált az előadás kiforrott formájává. A bemutatásra kerülő munkákban látni fogjuk, hogy általában az *önéletrés* reális anyaga előzi meg a valószínűtlennek tűnő látomást. Az életrajzi részekben legtöbbször valamilyen egyszerű, nem iskolázott ember (paraszt, gulyás, szabó, órás, gombkötőlegény stb.) adja elő részletes élettörténetét. Ennek a megoldásnak mindenesetre az a fontos szerepe volt, hogy az előadó a népi olvasó- vagy hallgatótábor bizalmát érzelmileg megnyerte. Emellett az *önéletrés*

²⁴ TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: A mese felfedezése és a magyar mese a XVIII. században. Idézett tanulmánykötete, 90.

²⁵ Vö. A magyar irodalom története, i. m. 494.

²⁶ ARANY JÁNOS: Gvadányi József. Írói arcképek. Válogatott Művei, Bp. 1953. IV. 218. — BÁLINT SÁNDOR: Egy magyar szeptember, Bp, é. n. 11.

²⁷ GYENIS VILMOS: Emlékirat és parasztkrónika. ItK 1965. 152—171.

rajzi részek nem nélkülözték a kalandokat, érdekes sorsfordulókat és egyéb elbeszélő elemeket sem; legfeljebb sokkal realisabb talajon, mint az önéletírás-részt követő látomás. Maguk a víziók a kellő s felfokozott extázist biztosították, mely után a próféciák agitatív hatása érvényesülhetett.

Az elmondottak mellett megvolt a népies, vizionárius irodalomnak az a sajátossága, hogy szövegük lejegyzés előtt élőszóban alakult, formálódott. Gyakorlatilag ugyanis a késő-barokk népies víziók a tömegpszichózis eszközei voltak népi predikátorok, fanatikuskok, ál-próféták stb. kezében. Már a XVII. század végétől kezdve tudunk ilyen népi „szószólókról”, akik történelmünknek viharos éveiben különböző mozgalmak, népi lázongások szíftói voltak. Közülük legismertebb Órás András, aki 1690-ben a jobbágyság körében fejtette ki vallási és társadalompolitikai nézeteit, csodálatos látásainak tanúságával alátámasztva. Működésének a nemesi vármegye vetett véget, minthogy nem tűrhette el, hogy ez az „ámító inaslegény” a jobbágyságot a nemesség ellen fordítsa.²⁸

A Rákóczi-szabadságharc bukása utáni válságos években megszorodott a számuk a túlvilági látomásokkal operáló fantaszta népi profétáknak, chiliastáknak, protestáns vagabundusoknak,²⁹ akik szavaikban és írásaikban a felekezeti sérelmek mellett a politikai és társadalmi elégedetlenségnek is hangot adtak. A Rákóczi-szabadságharc hagyománya még frissen élt a nép körében, újabb „kuruc időköt” vártak. Hermányi Dienes József Emlék-irataiban bőven ír ezekről a típusokról és víziókról. Pl. az egyikről így emlékezik meg: „a phantasta majd setét estig tartá szalmázó szerszóval a hallgatókat. . . — hirdette látomásait és próféciáit — . . . de nagyobbára mindcsak a nemeseket s papokat insectálja vala szer-szóval a parasztság előtt; mellyért a nép igen hallgatja vala. . .”³⁰ A Hermányitól vett idézet jól mutatja, hogy olyan agitatív tevékenységről van szó a látomások előadásával, amely a parasztságnak a nemességgel, világi és papi hatalommal való szembefordulását célozta.

Közelebbi megvilágításban kell szólnunk a késő-barokk népies vizionárius irodalom társadalmi és politikai kérdéseiről, minthogy ezeknek rendkívül éles, haladó vonatkozásai kitűnnek a korabeli „szélcsendes” időszak irodalmi terméséből. A szatmári békét követően látszólagos nyugalmi állapot állt be, amely mögött azonban forrongás húzódott meg, s a kuruc hagyományok felelevenedése a parasztság mozgalmában valósult meg. A nemesi osztályok és az egyházak vezetői behódoltak a Habsburg-hatalomnak, s így a jobbági tömegek helyzetük-nél fogva majdnem hogy kizárólagos kifejezői voltak az idegen hatalom elleni tiltakozásnak és a szociális sérelmek elleni lázongásnak. Waldapfel József hasonló elvből kiindulva helyesen mutatott rá, hogy 1711 után a Rákóczi-emigráción kívül „csak a népköltészet visszhangozza továbbra is a harcok emlékét és újjáéledésük reményét”. Teljes biztonsággal terjeszthetjük ki viszont e megállapítást az általunk tárgyalt népies irodalomra is, mert e formában már barokká vált népies, vizionárius irodalomban a népköltészethez hasonló eszmeiséggel találjuk meg a nemzeti és társadalmi kérdések tükrözését.³¹

Míg a XVII. század eleji udvari-főúri barokk vízió (Nyéki Vörös Mátyás) a „sok pórt s koldust” juttatta a pokolra, és a „zászlósurakat” helyezhette „vigan” a mennybe;³² addig a XVIII. század első felére a protestáns barokk, népies víziókban teljességgel megfordul a helyzet, s itt egyértelműen a robotázó jobbágyok, „pórok” helyeztetnek a mennyek orszá-

²⁸ KOMÁROMI ANDRÁS: Ugocea Vármegye Levéltárából (Órás András). Századok. 1893. I. 27–40.; II. 114–122.

²⁹ LUKINICH IMRE: Ál-Rákócziak és a Rákóczi-kérdés a XVIII. században. Rákóczi-emlékkönyv, 393. — KÖPECZI BÉLA—VÁRKONYI ÁGNES: Rákóczi Ferenc. Bp. 1955. 380–382.

³⁰ Hermányi Dienes József: Emlékiratai. OSZK. Mikrofilmtára, FM. 048.; 11–26.

³¹ SPIRA GYÖRGY szerk. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon. BP. 1952. — Magyarország története, XVIII. század, Vörös Antal-tól, Bp. 1964. 433–436. — WALDAPFEL JÓZSEF: A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1954. 16.

³² KLANICZAY TIBOR: A magyar barokk irodalom kialakulása. I. m. 390. — NYÉKI VÖRÖS MÁTYÁS: i. m. i. h.

gába. Néhol e jelképes vallási értelmezést is meghaladják ezek az írások, mert lázító, nyíltan nemesség-ellenes hangot ütnek meg. A népies irodalmiság tehát többet jelent, mint a korabeli társadalmi állapotok pusztá tükrözését. Aktív, a társadalmi mozgalmakba, paraszti felkelésekbe közvetlenül beavatkozó szerepe is nyilvánvaló.

A vallásos ideológiának misztikus, profétikus, vízionárius formája már a kurucidőkben éreztette hatását, (Pl. Drábik M.) s most a század 30-tól 50-ig terjedő éveiben újlag haladó törekvések, sőt fegyveres felkelések ideológiai alátámasztója lett.³³ Az 1735-i békési-mezőtúri Péro-felkelés és az 1753-i hódmezővásárhelyi-mezőtúri Törő-Bujdosó-Pető-féle mozgalom kiváltó okai egyaránt visszavezethetők — társadalmi okok mellett — ugyanahhoz az eszmekörhöz, mint amelyek a népies víziókban egyidejűleg megtalálhatók. S mi több, egyáltalán nem tekinthető véletlennek, hogy a bemutatásra kerülő két protestáns profétikus vízió közül az egyik 1735 körül, a másik pedig éppen 1753 körül, tehát a két felkelés időpontjában, ugyanazon a társadalmilag forrongó területen (Hódmezővásárhely, Kecskemét, Mezőtúr) keletkezett, illetőleg fejtette ki írásban vagy élőszóban konkrét agitatív hatását. Nem lehet az sem esetleges, hogy a vízióikról beszámoló szerzők, a „látók”, távoli helyekről éppen ekkortájt érkeztek meg az elégedetlen kuruckodó vidékek népéhez.

Az említett paraszti felkelések résztvevői túlnyomóan „a kálvinista, alávaló pásztor és szolganép” közül kerültek ki, akiknél a vallási, szociális és nemzeti sérelem a népi kurucság szellemét régi erejében megtartotta, s mint írta róluk a hivatalos vizsgálati jegyzőkönyv: „bódultan, tébolyodott elmével” törtek elnyomóikra. Ezeknek körében volt alapja a tárgyalt víziós irodalom lázító tartalmának.³⁴ E paraszti mozgalmak szervezői, agitátorai sok esetben a már fent említett népi proféták, vallási vagy politikai okokból bűjdösök köréből kerültek ki. Ezeknek helyzete agitációs szempontból kedvező volt, s a víziós forma is szabadabb lehetőségeket adott, hogy a nép sérelmeit kifejezésre juttassák, ellenfeleiket pedig vádolják. Isteni küldetéstudatuk, víziói tanúsága ugyancsak fokozta hatásukat. Az előadásmód barokk eszköztára, az igényesen kiépített és a népi felfogáshoz alakított elbeszélő forma (önéletrajz, látomás, prófécia együttese) megkülönböztetett figyelemben részesülhetett, lemásolt szövegeik népi olvasmányokká lettek.

A protestáns késő-barokk víziós irodalom jellegzetese magán hordja a hazai körülmények alakító hatását. Ugyanakkor nem elszigetelt jelenség, s szoros szálak fűzik azokhoz az Európa-szerte elterjedt népies barokk, kegyességi és apokaliptikus munkákhoz, amelyekben a vízionárius látásmód, az isteni közbeavatkozás mellőzhetetlen.³⁵ Ehhez az irodalomhoz a legfőbb inspiráló erőt és forrást a *Biblia* jelenései s próféciái képezik. Bizonyos vonatkozásokban a víziókkal élő, lélekelemző pietizmus behatolásának jegyei is megtalálhatók. Ami a *Bibliát* illeti, tárgyunk találónan kapcsolódik Engels megvilágításához, mely szerint a *Biblia Jelenések könyve* „éppen nem a leghomályosabb és a legtitkosabb, hanem a legegyszerűbb és a legvilágosabb könyve az *Újszövetségnek*”, mivel a különböző társadalmi ellentétek fejeződnek ki benne, és nem utolsósorban azért, mert ez a nép számára készen kapott lehetőség arra, „hogy azt kiegészítve tisztázza a nép gyermekének erkölcsi érzelmeit, ébressze erejének, jogának, szabadságának tudatára, felkeltse bátorságát és hazaszeretetét”. Az engelsi értelemben vett hazai „biblia kiegészítés” 1711 utáni példáit szövegeink érintik, most csak utalunk az egyik

³³ ESZE TAMÁS—VÁRKONYI ÁGNES: A Rákóczi hagyomány mozgósító szerepe a 18. sz.-ban. Idézett Spira Gy. szerkesztette kötet, 117—141.

³⁴ HADROVICS LÁSZLÓ—WELLMANN IMRE: Parasztmozgalmak a XVIII. században. Bp. 1951. 61—88. — WELLMANN IMRE: Az 1753-i alföldi paraszfelkelés. Idézett Spira Gy. szerkesztette tanulmánykötet, 141—209. — IVÁNYI EMMA: A Habsburg-állam és a klérus a paraszt-ság viszonylagos vallásszabadsága ellen. Uo. 77—101.; 93.

³⁵ MANDRAU: i. m. 95. 156. — BÉLA SZENT-IVÁNYI: Der Pietismus in Ungarn. Ungarische Jahrbücher, 1937. 252—267. — FRANCIS BAR: Les Routes de l'autre Monde. Descartes aux Enfers et Voyages dans l'au delà. Paris, 1946. — WHITE, ELLEN: Le colporteur évangéliste, Donmarie-les Lys, 1964. 25.

legismertebb fordulatra: „A Szentírás is mondja, hogy a Római birodalomnak el kell veszni.” Ez a formula e korban nem volt más, mint a Habsburg birodalomra egyértelműen aktualizált „bibliai jóvendülés”.³⁶

A népies barokk víziós irodalom áttekintését nem zárhatjuk le anélkül, hogy továbbélésére ne utaljunk. Az 1750-es évek után többször találkozunk még a barokk látomáskultusz igényeihez alkalmazott munkákkal. 1782-ből maradt fenn pl. egy „prófécia”, melyet címe szerint „álom közben látott egy Francia”.³⁷ 1786-ban ponyvafüzetet szenteltek Philibertus barokkizált látomásának felelevenítésére stb. — és se szeri, se száma a XIX. századi ponyva víziós darabjainak. Hogy mennyire beivódott a népi felfogásba a barokk népies látomásirodalom, mutatja, hogy a paraszti vallási rajongók vagy népi elbeszélők a XX. századig megőrizték ennek kétségtelen jeleit. Csak megemlíjtük Frankovits Mihály XIX. századi vallási mozgalmát, mely ugyancsak felhasználta a barokkizált víziókat. A folklórba jutott, barokkban fogant túlvilági látomások is nagyszámúak. Bálint Sándor bőségesen sorol fel ilyeneket.³⁸ Ortutay Gyula mesélőjének, Fedics Mihálynak látásai közismertek, melyekben a népies barokk hagyományok, a paraszti hiedelemvilágnak és a tételes vallásosságnak szép együttese található meg.³⁹

A víziós irodalom XVIII. századi alakulásának áttekintése után a következőkben vázlatosan bemutatunk két ismeretlen, tárgykörünket közelebbről megvilágító munkát.

III. KÉSŐ-BAROKK PROTESTÁNS NÉPIES LÁTOMÁSOK

1. Gál József napló-víziói

A fentiekben tárgyalt irodalmiság tipikus alkotása Gál József kecskeméti gulyásnak *Látásai (Naplója és játumai)*. Felkutatott kéziratos példányai szétnyírtak, agyonolvasottak. Nyilván látszik rajtuk, hogy „népszerű” olvasmányok lehettek. Viszonylag nagy példányszámban maradt ránk (hét darab), s az ország legkülönbözőbb helyeiről kerültek elő, ami elterjedtségüket mutatja. Átlagosan 50–200 lap terjedelmű XVIII. századi másolatok az 1740 táján készült eredetiről.⁴⁰ A szakirodalom még nem foglalkozott e munkával. Egy-egy alkalmasszerűen kézbe került példány alapján többen felfigyeltek rá, de lényegében ismeretlenségben maradt.⁴¹

Gál József munkáját az alábbiakban ismertetjük röviden. — Két eseménysor áll előttünk: Az egyikben a szerző és látó életrajzi eseményeinek e világi, nagyon is reális bemutatását kapjuk; míg a másodikban a túlvilági, csodás látomások előadása kerül sorra.

Az első eseménysor (kerettörténet) a korabeli önéletrások szokott eljárását követi. „Én Gál József Egerben születtem e világra... stb., indul az életrajz. Kiemeli, hogy apja Gál

³⁶ MARX—ENGELS: i. m. A Bibliáról, 250., A német népkönyvekről, 331.

³⁷ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Oct. Hung. 370.

³⁸ BÁLINT SÁNDOR: Egy magyar szentember. Bp. é. n. 16.

³⁹ FEDICS MIHÁLY: Jézus jelenése. — ... mondása alapján lejegyezte ORTUTAY GYULA. 1936. — ORTUTAY GYULA: Fedics Mihály mesél. Bp. 1940. Bevezetés.

⁴⁰ A kéziratos példányok az alábbi helyeken és jelzésekkel találhatóak: 1. Székelyudvarhelyi Kollégium példánya. 250. l.; 1773-ban másolták; M. s. 1117. sz. — 2. M. Néprajzi Múzeum példánya. 141. l.; XVIII. sz.-i másolat, EA. 001129. sz. — 3. Ráday-Leváltár példánya. 100. l. Közel egykorú másolat, 1. 498.; 754 sz. — 4. Sárospataki Kollégium példánya. 22. l. XVIII. sz.-i másolat, Ms. 49. sz. — 5. Solti Ref. Egyházmegye példánya. (Ráday-Leváltár) 22. l. Adorján József földmives másolta. XVIII. sz.-i kézirat., 0.305. sz. — 6. Nagyenyei Kollégium példánya. 60. l. Illusztrált szövegét Sz. Gy. másolta 1773-ban. Ms. 24. sz. — 7. Országos Leváltár példánya. Birósági jegyzőkönyvekhez csatolva, Hivatalos tollbamondás alapján, 1750-ből. M. Kancelláriai Leváltár Litt. Cons. Loc. 1751. N°. 11.

⁴¹ DÉZSI LAJOS: Szécsi János látomásainak kiadása kapcsán említi, i. m. ItK. 1915. 439. és 1904. 3. — HARSÁNYI ISTVÁN (Adalékok ...) és CSÁJI PÁL (Gál József parasztevangelizátor) kéziratban maradt munkáikban foglalkoztak vele néprajzi, illetőleg egyháztörténeti szempontból. (Néprajzi Múzeum E. A. 2587.; ill. Ráday-Leváltár 0.383.)

Márton „a kurucz világkor a veres inges katonáknak kapitánya” volt, majd részletesen, adatszerűen beszámol sorsának alakulásáról. Egerből különböző helyek bejárása után jött Kecskemétre, ahol mint pásztor, béres, gulyás szolgált megnevezett helyeken. Hangsúlyozza, hogy katolikus hitben született, sokat betegeskedő, írástudatlan, egyszerű szegény ember. De 27 éves korában 1734-ben rendkívüli esemény történik vele; víziót lát. Érdekes, hogy a látomások előtti életeseményei nagy bőséggel, naplószerűen adja elő. Helyzetképet fest és megokolást ad: a gulyalegelőn — munkája végeztével — kunyhójába tért pihenni, s nem utolsósorban imádkozni, felkészülni a másnapra előírt gyónásra. Előre fél ettől: „az Páter Jeremiás Kőteles elejibe megyek, ki meg fogja kérdezni, hogy hányszor feküdtem le imádság nélkül. . . meg fog pirongatni, — ’mert igen hívek vagytok a gonoszra a jóra pedig restek, . . . lám, a mezei embert soha nem eröltetjük, csak egy Miatyánkra, és mégis’. . .” Ekkor érkezik hozzá egy református deák, Szana János, akivel hitvitába elegyedik. Most még „fattyú vallásnak” tartja a református hitet. Magára maradva „igen sokat” gondolkodik a hallottakon. Elmékedései közben egyszer csak „egész teste elhanyatlott és nagy világosság környúlvette”, a vízió megkezdődött.⁴²

Maga a vízió, az előző rész egyszerű tényszerűségével szemben igen pompázatos. A hosszasan esetelt túlvilági látomás lényege, hogy az égi seregek, majd a föld lakóinak seregei színjátékszerű elrendezésben az égi „Király” (Jézus) elé vonulnak, hogy tiszteljék, dicsőítsék. Krisztus király azonban méltó okból látványos harcot indít a seregek között, és a harcban legyőzeti azt a „nagy dicsekedő” földi sereget, amely „sakeselő” címereket visel. (Nyilván a Habsburg-katolikus tábornok jelképezi ezzel.) Ekkor ebből a legyőzött, elűzött seregből kilép egy ember (Gál József maga), s az „égi Királyhoz” közeledne. De elfogják, „békóba verik, megtömlőcözik”. Nem nézheti azonban ezt a „Dicső Király,” s „elparancsol egy angyalt, hogy azt az embert csodálatosan megszabadítsa.” Az „álnokság és gonoszság cselekedőitől” így megszabadulva a mennyei csodák szakadatlan részese lesz. „Égi tanítók” tanítják az igaz hitre, hogy utána új hitének profétikus hirdetésével megbízva, a „sok nyomorúsággal teli életre” visszabocsátassák. Három akadályon kell átvergődnie a földig: a „piszkos,” „zavaros” és a „kristálytisza” vizeken.

A vízió végével folytatódik a kerettörténet. Gál József megtudja „pajtásaitól”, hogy két nap, két éjjel „félholt állapotban” volt. Csodálatos látásait rendre „előbeszélte”. Mindenki csodálja azokat. Hivatalos magyarázatért először a katolikus papokhoz fordul. Egy „tisztelendő Páter Franciskánus estvélig beszéltette. . . de csak hitegeté, és semmi vizsgálatást nem tudott adni nagy szorgalmatos dolgainak miatta”. A „szürke barátok olasz gargyánja” azonban — átlátva már a helyzetet — így fenyegette meg: — „Huntzfut, mindjárt vasra veretlek, küldetlek Vácra a Püspökhöz. . .” Ezek után a református „papi személyeket” keresi fel. „Ölvödi András kecskeméti öreg kálvinista predikátor félelmében a Váczi püspöktől” Kőrösre utasítja az egyháztanácshoz s Helmetzi István superintendenshez. Itt nagy szívélyesen fogadják: „A tanácsban egész napestig sem nem ettek, sem nem ittak, csak az ő beszédét hallgatták.” Méltónak is találták, hogy reformátussá legyen, s „félelem nélkül” feladták részére az úrvacsorát 1735 tavaszán. Ettől kezdve mindenütt hirdeti látásait a nép között, amíg csak egy „pápista esperes” el nem fogatja, s „vasba veretvén. . . négy plébánossal két hétig minden látását leirattya és Egerbe viteti tömlőcbe”. Itt kilenc hónapig fogva tartják, „nem kevésbé rémítették és kényszerítették”, de ő „sokszor, sok papok és urak előtt híven predikálotta látásait. . . majd egy hétig tartván beszéde”. Nagy disputát folytat a katolikus „papi fejedelmekkel”, minek hatására a főpapok — püspök, vikárius stb — is meginognak „pápista” hitükben, s Gál szabadon hirdeti tovább látásait.

A vázlatból kitűnik, hogy protestáns propagandisztikus célokat szolgál ez az írás. Ugyanakkor tudnunk kell, hogy a kerettörténet nem teljesen légből kapott. Gál József kecs-

⁴² Idézetek a székelyudvarhelyi példányból. A továbbiakban felhasználjuk a többi fel-sorolt, rendelkezésünkre állt példányokat is.

keméti gulyás, később látásainak hirdetője — népi próféta — valóban élő személy volt, az Országos Levéltár kancelláriai anyaga megőrizte hiteles élettörténetét.⁴³ Mert nemcsak az egyházi hatóságokkal gyűlt meg a baja, de az állami szervek is felfigyeltek tevékenységére. Sőt! A fennmaradt hivatalos iratokból megtudjuk, hogy Gál 1750-ben — hamis igazolvánnyal — Tolna megyében „izgatott a hiszékeny paraszti nép között”, s ezért a simontornyai bíróság mint „apostátát és impostort” letartóztatta, jegyzőkönyvbe vétetve adatait, látásait és vallomását. A bíróság egy évi börtönre ítélte „mindennapos kenyéren és vízen éléssel”. Kiszabadulásáig — mint a Helytartótanácsához küldött jelentés megállapítja — „hosszas sanyargatása jó eredményre vezetett”, mert visszatért a katolikus vallásra, s remélhetőnek látták, hogy ezentúl nem „merésze” terjeszteni „kitalált és hamis” magyarázatait. (Valóban, ezekről az eseményekről szövegeink már mit sem tudnak.) A jegyzőkönyvekből kiderül, hogy a Gál vízióiban szereplő főbb életrajzi és egyéb adatok hitelesek, az említett személyek valóban kortársai voltak stb. Részletekben azonban a szerző érdekeinek megfelelően hatásos kiegészítéseket alkalmazott egyes alakítgatásokat hajtott végre. Vizsgált szövegeinkben tehát valódi és fiktív elemek variálódnak.

Minket érdeklő országjáró, agitatív tevékenysége a látást követően 1734 és 1750 között — bebörtönöztetéséig — zajlott le. Vízióinak magyarázatával nagy tömeghatása volt, amit előbb csak élőszóban, később már kézírásos másolatokban ért el. Valószínű, hogy a szövegrögzítés hallomás után történt; valamelyik bujdosó deák vagy prédikátor jegyezte le a sokszoros előadás után élőszóban már kialakult szöveget. Az írástudatlan Gálnak jó kapcsolatai voltak kora írástudóihoz; ezek működtek közre látásainak magyarázatában is. Bíróság előtti vallomásaiban előadta, hogy országjárásakor a prédikátorokat kereste fel, s egyiknél „két-három napig, másutt egy hétig is megmaradt, s azon alkalmatossággal az egybegyűlt népnek látásait beszélette”. Vándorló deákokkal gyakran együtt kóborolt, például hamis igazolványát is „némely pataki bujdosó deák kopiálta”. Egészében azonban az írás nem szakad el az alsóbb néposztály felfogásától, sőt nagyon tudatosan őrzi azt, megtartva az egyéni ízeket is. (A bíróság előtti kihallgatáskor hivatalosan lejegyeztetett „látások” szövege mutatja, hogy a terjesztett példányok hűségesen igazodnak Gál „hitelesített” szavaihoz.)

Gál József „írásának” nagy része önéletrajzi munkának fogható fel, joggal nevezhetnénk az első magyar népi emlékirásnak. Népi alak élettörténete, népi hallgatók, illetőleg olvasók számára. S mint ilyen, a kor átlagszínvonalán áll. Igaz, hogy már a középkori vízió jellegzetessége volt, hogy magát a látomást rövid kerettörténettel vette körül (pl. Oēnus nevű vitéz feslett élettörténete Szent Patrik történetében), de itt többről van szó: részben a XVII. század nemesi-barokk emlékirásainak behatolása jelentkezik a népi kultúrában; másrésztben a nép realitásigénye elégitődik ki, a víziók ellensúlyaként, s a nép életkörülményeit elemző részekkel hitelesítő szerepet játszik a „csodához”. Egy rendkívül izgalmas eseményeket megért, egyszerű embernek életéről és tevékenységéről kapunk képet. Népi észjáráshoz és élettapasztalathoz igazodó epizódyszerű kitérők is nagy számban találhatóak benne. A földi esemény sor — a víziótól függetlenül is — feltétlenül lekötötte a népi olvasó vagy hallgató érdeklődését. A munka kimeríti a korábbi emlékirások (napló, diárium) ismérveit, s nem ok nélkül több példány „napló”-nak is nevezi. Még az égi jelenetekbe is beékelődik a látó élettörténetének párhuzama, s a víziókról is mintegy a csodálatos eseményben résztvevő naplóíró számol be. De míg a szokványos emlékezőírások inkább csak a pusztá megörökítés céljából jöttek létre, vagy az utódoknak akartak tanulságot, igazolásul szolgálni, addig ez a napló tevékeny, agitatív szerepet is betöltött. Van ezenkívül bizonyos párhuzam a nemesi emlékirás víziókat felhasználó gyakorlata és ennek népies változata között, itt azonban a vízió kerete — a nép

⁴³ Országos Levéltár, M. Kancelláriai Lt. Litt. Cons, Loc. 1751. N°. 11.: Gál József vallomása a törvényszék előtt Simontornyan. 1750. március 5. — 1751. N°. 101.: Tolna megye felterjesztése a Helytartótanácsához Gál ügyében. 1751. jan. 12. (E levéltári anyagra Csáji Pál hívta fel a figyelmemet.)

immár barokkos csodaváró hitének is megfelelően — középponti helyet kap. Kétségtelennek látszik, noha hogy az írás a látomások műfaji családjába tartozik, az önéletírások bevett gyakorlata is nagymértékben nyomot hagyott rajta.

A látomások különálló egysége tárgyánál fogva is híven tükrözi a késő barokk szemléletét. Nemcsak a víziót, de a naplószerű részekkel együttvett teljes munkát is éppen a barokk stílus alapvető jegyei fogják össze. Ilyen értelemben legszembetűnőbb tulajdonsága, hogy a barokk irracionálizmus nagyratörő monumentális jegyei rendszeresen kibékíthetetlen ellentétben, de állandó kölcsönhatásban vannak a részletek túlzott egyszerűségével. A barokk ünnepi pompa-világa ütközik össze a hétköznapi népi valóságával.

Először a csodás, ünnepélyes, elkápráztató képek ragadják meg az olvasót: „Napkeletről láték egy nagy dicsőséges királyt megindulni ama huszonnégy vénekkel és négy lelkes állatokkal s tizenkét Szerafin angyalokkal, kiknek hat-hat szárnyaik valának. . .” jellemzi a tökéletesen kerek, az irrealitás ellenére is biztonságot érzető, nagyarányú kompozíció. (A négy világtájról egyszerre vonuló négy seregnek — az egész emberiségnek — jelképes felvonultatása, a tömegek többrendbeli impozáns, teatrális mozzgatása az égi király előtt, a seregek harca stb.) Minden cselekmény, minden mozgás a „király” irányítása alá van rendelve, a legnagyobbaktól a legkisebkekig minden a vízió központi célját, az Isten mindenhatóságát, az emberiség és az ember sorsát meghatározó hatalmat szuggérálja. — A látomás alakjainak ember felettivé formálása („DICSŐ KIRÁLY”, „pompás, tizenkét papi fejedelmek”, a „tűzlángban tündöklő égi tanítók” stb.), továbbá a fenséges égi szavak patosza, a túlvilági tájak titokzatossága egyaránt a barokk méltóság és nagyság érzékeltetését adják.

A másik pólus, ami a vízió belől is megnyilatkozik, a kisszerű részleteknek realitáshoz közelálló ábrázolása. A naplószerű anyag túlnyomóan ilyenekből áll. Érdekesen szemlélteti ezt az ábrázolási módot a víziót közvetlenül megelőző rész. Aprólékos precizitással kapunk képet egy alföldi gulyás életének pillanatokra lebontott szakaszáról: „. . . elmene a maga kunyhójába, tüzet rakván, igen sokat gondolkodék. . . — ismételten gondol Páter Kőteles Jeremiásra és intelmeire — egyik kezével imádkozik, másik kezével szalmát vet a tűzre. Fohászokodási után veté kezét a süvegére, hogy fejibe tegye, de fejibe nem teheté, mert mikor jobb kezében tartaná, egész teste elhanyaglott, s nagy világosság környülvette.” — S kontraszként máris az égi jelenet teljes monumentalitásának leírása kezdődik. — Végsőkéig feszített ellentét található mind a két oldalon: a szegénynél szegényebb gulyáslegény, az alföldi pusztaságban, egyedül az éjszaka sötétjében süvegének elhelyezésével bibelődik, rozszant kunyhójában, amikor a vízió hirtelen ellenpólus gyanánt a mindenség urát állítja elénk égi és földi seregektől körülvéve, mennyei fényben és pompában a világ sorát döntve el. Ez utóbbi irreális, méltóságos képzetvilág ellentétben van ugyan a részletek vasosabb realizmusával, de mégis hatást-keltően összefér vele. A kettő kiegészíti egymást, jóllehet a feszültség érzése megmarad.

A barokk alapvető vonása az ész számára elfogadhatatlan jelenségek elhitethetővé tétele, azáltal, hogy annak jónéhány elemét „reális” ábrázolásban adja elő. Ez a megoldás a vízió-részben is megtalálható; így írja le pl. Krisztus két előljárójának alakját: „Bokáig való fehér ruhában voltak, ruhájuknak színe, mint az hó, egy időbeli mind a kettő, hajaik mind a kettőnek vállukig érő, fényes mint az tűzláng.” E példában még az égi fenségeshez igazodott a realitás igénye, általában azonban — mint népies barokk sajátosság — inkább a primitív, pórias egyszerűség alkalmazása áll szemben a kifinomult irrealitással. Jó példa erre, ahogy a látomáson belül a földi valóság képei is megjelennek: A nagyfényességű monumentális égi jelenetben egyszer csak földi mivoltában tűnik fel a látó személye, akiért nyomban „négy fegyveres embert küldének, kik megfogák megkötözzék, békóba verik és megtömlöccözik”.

Ez utóbbi jelenet egyébként felhívja a figyelmet a barokk ama gyakran használt megoldására, hogy az irracionális szemléletnek a reális földi élet célkitűzéseit, megvalósulását kell magába foglalnia. Íme a példa: A látomásban aktívan résztvevő Gál József már a vízióban elpártol a „dicsekedő seregtől”, s ezért tömlőcbe vetik stb., de az „igaz király” megszabadítja.

Ennek az eseménysornak tükörképe ismétlődik meg a földi valóságban, amint erről agitatív céllal a naplórészekben beszámol: elhagyja a katolikus vallást, amiért üldözik, tömlöcözik, de Isten meg fogja szabadítani.

Úgy tűnik szövegünkben, hogy a hitnek és az értelemnek, a vízióknak és valóságnak barokk összeegyeztetése népies alapon sokkal inkább kiélezi az ellentéteket; eltúlozza a csodás elemek láttatását, de azt egyidejűleg az értelem ellenőrizhetőbb, világosabb, sőt egészen egyszerű tényezőivel egészíti ki. Innen fakad a munkán végighúzódnó valódi egyszerűnek és a valószínűtlen fenségesnek szembeötölő párhuzama.⁴⁴

Szívesen él a szerző a barokk dekoratív, festői elemek alkalmazásával a víziós részekben, de túlzásba nem merül, s egybeüttl kerülni látszik. Nem jellemző rá a katolikus népies barokk túlszínezett világa. Ki kell emelnünk az égi természet ábrázolásában a túlvilágot körülvevő „víz-tenger-folyó” bemutatását, mely motívum a barokk lélek közismert adekvát megfelelője: „Irtóztató csúnya, sáros, zavaros vizeket értem először, mely ajkamig ér vala; nehezen általmenék azon. Másodsor érek olyan zavaros vizet, de mégsem volt szintén olyan rút, mind az első, amely is vala torkig. Harmadszor, utósor, végezetre egy kimondhatatlan szép, tiszta patakon köllött általmenem; a víznek tekintete, mind a kristál; ezen általmentem, hármát léptem a partjára. . .”⁴⁵ Mellékesen — szerzőnk konkrétan elárul valamit a korabeli, már barokkizált, népies izlésről, így nyilatkozával: „A protestáns templom nem tetszett, mert ceremónia nélkül való volt.”

Részletes elemzést érdemelne a *Biblia*, különösen a *Jelenések könyve* és a *prófeciák*. Az innen származó hatás igen erős. Ahol megfelelő bibliai szöveg rendelkezésére áll a látomás-szerzőnek, ott feltétlen követéssel vagy alkalmazással állunk szemben. Másutt stílusában tart meg jónéhány vonást, mely az ódonabb, méltóságteljesebb színek adja. Gál vallási nézetei közel állnak a reformáció harcos elveihez, de néhol öntudatlanul a pietizmus nyomai is felbukkannak. Így ír például egy helyen: „Azt tartják rólam némelyek, hogy enciánus vagyok, mert csak azt tartom, amit a lélek sugároly.”

Gál József vallási célzatú írása alkalmas volt az alföldi jobbágyok politikai és szociális elégedetlenségének kifejezésére és az arra való visszahatásra is. Nem lehet véletlen, hogy éppen 1734—1735-ben kezdődött meg a látások hirdetése, amikor a környék paraszt népe a vallási, politikai forrongások egyik nagy krízisének esett át, amikor ezen a vidéken a Péro-féle fegyveres felkelésre került sor. Gál József agitációs tevékenységével feltétlenül növelte azt a feszültséget, amely a világi Habsburg-hatalom mellett álló katolikus egyház és a protestáns népi kurucság között fennállt, és amelyből egyenes szála vezetett a parasztság forradalmi megmozdulásához. Szövegünk leginkább a vallási köntös alatti politikai értelmezésekkel él. Ilyen az egész koncepcióban a „nagy dicsekedő, saskeselő címerű sereg” (ti. a katolikusok és a Habsburg-hatalom) többrendbeli kritikái elemzése, végül a jövődőlés szerint megsemmisítettése. Az ilyenféle utalások, párhuzamok a korban közismertek és egyértelműek voltak, különösen ha még bő szóval a nép igénye szerint magyarázzák is: „támadnak olyan kegyetlenek, kik tűzzel és vassal, láncsal és nyomorúsággal, lelkiismereten való uralkodással” élnek alattvalóikon, de „isten tartja őket a nagy ítéletre”. Politikai és társadalmi céljainak agitativ kifejezésére egyéb eszközei is voltak: pl. többek között gyakori hivatkozásai „az alacsony, nyomorult, tudatlan emberek kiválasztottságára”, a Rákóczi-szabadságharc emlékére, a „veresinges kuruc katonák”-ra stb.

⁴⁴ A népi, paraszti víziók általános jellegzetessége az élet valóságának szembehelyezése a túlvilági rendkívülivel. Fedics Mihály pl. így írja le a „látott” isteni személyeket: „Ugyanolyan alakban vótak, mint a földi nép, csakhogy fényességben vótak” (FEDICS M.: Jézus jelene i. m. i. h.).

⁴⁵ Vö.: ANGYAL ENDRE: Magyar barokk költők. Egyetemes Philológiai Közöny, 1938. 320—354. JEAN ROUSSET: La littérature de l'âge baroque. Paris, 1953. 142—161. — Hasonlóképp elemzik a víz, tenger motívumot.

Két, barokkba illeszkedő reneszánsz jelenségről szólunk a továbbiakban. E témakört általánosságban fent már érintettük. Itt elég, ha csak kiemeljük először, hogy Gál agitatív érvelése és előadasmódja híven őrzi a XVI. századi reformáció több, közismert kifejező formáját. Legszerzetűnőbb a párbeszéd jelenetek disputaszerű alkalmazása. Lássunk egy példát, amikor a Sztárai Mihály-féle hitvita-dráma csaknem korhű elemei bukkannak elő: Miután szerzőnket, „Józsefet” Egerben bebörtönözték, „tizenkét papi-személyek”, élükön a katolikus püspökkel kihallgatják, és ilyen párbeszédre kerül sor. „Püspök: ugye te József, olyan papok voltak a te tanítóid (ti. a látomásban) mind mi vagyunk? József: nem, mert predikátorok voltak. Püspök: ugye ilyen pilis volt a fejeken, mint nekem vagyon? József: nem láttam és nem is volt. Püspök: ugye ilyen kereszt volt a mellyeken, mint nekem van? József: semmi kereszt nem volt, sem a mellyeken, sem asztalukon. Püspök: ugye misemondó ruha volt rajtok? József: semmi formája nem volt, hanem csak hosszú papi ruha volt rajtuk.” — Folytatódik a párbeszéd a szokványos disputa-témákról, végül is a „tizenkét papi személyek” egyre inkább elbizonytalanodnak József szavára, majd meggyőzve így nyilatkoznak: „Jaj nekünk, ha ezek igazak”. „Jaj nekünk, ha ezek így vannak”. El is hagyják már a főpapok egyházukat, ha tehetnék. A püspök maga kinyilatkoztatja: „Te bizony jól jártál, mert mind tested, mind lelked megszabadult a fogságból. Én is lelkemmel kimentem már, de testemmel itt vagyok még, mert ezt a vallást fegyverrel őrzik, akár jó, akár gonosz. Holtig meg kell maradnom, mert ki nem mehetek.” — E kihallgatás-disputa jól mutatja a párbeszéd ügyes, gyakorlatot feltételező alkalmazását, a vitázók céltudatos, sikerült jellemzését. Röviden rá kell mutatnunk a protestáns iskoladramák feltételezhető hatására is: Még kisebb protestáns iskolák is éltek a „komédiátskák tsinálásának” gyakorlatával, és e közkeletű darabokba szívesen iktattak be dramatizált vitákat, disputákat, perlekedéseket. Ilyeneknek ismerete minden bizonnyal befolyásolhatta szövegünk létrejöttét.⁴⁶

Már az idézett részletből is utalhatunk a másik reneszánsz jelenségre: arra a vidám, satirikus, népi burleszkre emlékeztető hangra, amely a barokknak csak átvett sajátossága. A negatív (katolikus) figurák ábrázolásában mindig ezt a sokszor komikumba torkolló megoldást találjuk. Ilyen például „Páter Jeremiás Kőteles gargyián” alakja, akire ismételtén visszatér a szerző, s tetteit, mondásait egyenesen a népi szórakoztatás, nevetetés, eszközeinek tekinti. (Pl. a páter hirdeti: „imádkozzál és dolgozzál”. Nosza Gál megfogadja a szót: „egyik kezével imádkozik, másik kezével szalmát vet a tüze” stb.)

Az elemzett munkának évtizedek alatt több szövegváltozata alakult ki. Olyan népi olvasmányá vált, amelynek szélesebb körben másoló és alakító gyakorlata jött létre. Az igény szinte ponyvai mennyiségben elégülhetett ki, lehetőleg egészen a népi írás-tudás szintjéig, melynek bizonyítéka egy 1740-től 1759-ig vezetett paraszti napló. *Gazda-ember mindenekönyve*,⁴⁷ ahol Gál látásainak csupán a lényegre koncentrált rövid változata található meg. Kedvelt olvasmány lehetett. A paraszti nép érdeklődését, kíváncsiságát valószínűleg a látomás barokkizált csodája és a protestáns népi érdekeknek megfelelő eszmekör kelthette fel. Emellett a népi olvasó vagy hallgató nem utolsósorban a mesét — egy népi alak fordultatos élettörténetét — is kereste s találta meg a munkában. Íme, az önéletrajz egyik olvasott formája és egyben elnépiesedésének első megnyilvánulása. — Helyenként észrevehető már a népies ponyva eszközeinek belejátszása; mint pl. a nép ámulására számotartó égi-földi szenzáció, a tanulatlan népi alak túlhíresítése (püspök, vikárius eszén túljáró gulyás) stb.

E munkával közel került egymáshoz a népi olvasmányigény és az irodalmibb ízlés. Mindez a késő-barokk jegyében történt meg. Az átalakulás, a szöveg nyelvi anyagában is jelentős változást hozott. Nem a XVIII. század eleji népi nyelvnek rögzítése található benne,

⁴⁶ HERMÁNYI DIENES JÓZSEF: Emlékiratai, i. m. 6/b. 1. — KARDOS TIBOR szerk.: Régi Magyar Drámai Emlékek, Bp. 1960. Bevezető, DÖMÖTÖR TEKLA megerősítő sorai: 226.

⁴⁷ Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár Gyórfy István anyaga.

mert az írásbafoglalás műveltebb közreműködőktől ered. De kétségtelen, hogy itt az alsóbb és felsőbb társadalmi rétegek nyelvkincse rendkívüli közelségbe került egymáshoz, s erősen áthatották egymást. Némely alkalommal meglepő a kifejezésbeli választékosága és nyelvi igényessége: pl. „Tűzlángban tündöklő égi tanítók” stb. Mindent összevetve, máig élvezhető stílusban valóban népszerű irodalmi olvasmányt tudott nyújtani korának.

2. Schultz György lélekelemző vízió-próféciája]

Gál József „fátumai”-hoz sokban hasonló, de lényeges kérdésekben attól eltérő, kéziratban maradt munka Schultz (Scholtz) György (Fredericus Georg, Schultz), állítólagos gombkötő mesterlegény írása. Ez a munka ugyancsak kedvelt népi olvasmány lehetett korában, mert számos, sokat forgatott másolata maradt fenn kéziratárainkban.⁴⁸ A kézirat címe röviden *Hetedik Trombita* (Két tsudálatos lelki látásai egy szegény nyomorult mindazonáltal az ördögnek köteleiből megszabadult iffyunak). A szövegek legkorábbi másolatai 1752-ből valók. Az eredeti a szöveg tanúsága szerint 1751-ben jött létre. Igen terjedelmes munka; a teljes változatok 248, illetőleg 362 negyedrélt lapot foglalnak el. A szakirodalom ez ideig nem vett tudomást róla.⁴⁹

Az írás tartalma hármastagozódású. Egyik részben önéletírászerű munka, a másik részben a vízió megörökítése s harmadrészt próféciák és tanítások hirdetése.

Az *önéletrajzi* részekben aprólékos gonddal ismerteti életét, életkörülményeit és lelkivilágát: „Nemzetségemre nézve német nemzetből származtam, felső Magyarországtban, Szepes Vármegyében, Késmárk királyi kults városban születtem e világra. . . az én édesanyámat elvette az Úr, minek előtte megismertem volna. . . Atyám pedig rossz gondolattal volt felőlem, mivel semmi olyat nem tapasztalt bennem, ami az ő természetéhez hasonló lett volna.” Atyja és mostohaanyja „tehetséges emberek” voltak ugyan, de nem sokat törődtek a gyenge, beteges gyermekkel: „Az ebeknek is jobb dolguk volt az én atyám házánál, mint énnekem. Sokszor áztattam könnyhullatásaimmal kenyeremet, melyet énnékem zugólodással adtanak. . . Lelkemre nézve hősziámos voltam, mert a lélek vetett engemet sokszor a tűzbe, sokszor a vízbe. . . Utálatos voltam az én atyámfiainál is, akik, ha láttak az utcán járni elkerültek, mert ők szégyenlettek énelem beszélni is, és ha az ő házok felé láttak menni, bétsapták az ajtót énelőttem, néhányszor ki is hajtották a házból, mint valami utálatos ebet.” — Mostoha helyzetéből szabadulni akarván tizennégy éves korában a „gombkötő mesterségre adta magát”. Helyzete azonban itt sem javult: „Soha nem látván egy örvendetes órát. . . kietlen pusztákban, erdőkben és sötét völgyekben kerestem vígasztalást.” „Bújdosó élete” kezdődött meg ezzel. Eközben szörnyű betegségbe esett: „ahogy a tizennyolcadik esztendőtl elértem volna, reámrohant az ördög. . . és megveré egész testemet és lelkemet úgy, hogy semmi épség nem maradt bennem.” Betegségét követően a vallási témakör kezd áthatni írását. Nevelkedése szerint az „Augusztána Konfesszióhoz” vallotta magát, de csakhamar reformátussá lett. „Sokszor kételkedtem az én vallásomban, sokszor kedvem telt a reformátusoknál, mivel tisztább tudományt tapasztaltam ezek körül.” 1751-ben — 19 éves lehetett, amikor Debrecenből

⁴⁸ A kéziratok az alábbi helyeken és jelzésekkel találhatók: 1—3. Az Országos Széchényi Könyvtárban három példány: Quart. Hung. 322., 323., 3168.; — 4—5. Az MTA Kézirattárban két példány: 384. I. II., 622. III. IV. — 6—7. A Ráday-Levéltárban két példány: 19. 282., 1.511. — 8. A Sárospataki Kollégiumban egy példány: Ms. 140. — 9. A Pozsonyi Evangélikus Liceum Könyvtárban: Jeszenák-hagyaték 211.

⁴⁹ Két másoló nevt tudjuk meg a szövegből: Négyesi Szepesi Ferencét és Csetneki Györgyét, akik egybehangzóan 1752-ben Miskolcon végezték el a másolást. Schultz munkáját ilyen címekkel is emlegetik: György próféta látásai, A gombkötő írása, Gyurka próféta élete és álma stb. — Csupán HARSÁNYI ISTVÁN kéziratban maradt munkája foglalkozott a művel néprajzi szempontból. I. m. Néprajzi Múzeum E. A. 2587. sz.-ú kézirat.

„Hold Mező Vásárhelyre” ment. Ekkor „az Úr megelevenített engemet, és két tsudálatos látásokban megmutatta nekem az ő akaratját”.⁵⁰

A *Látások* két részre tagozódnak: a „pokolbéli látásra” és „Isten országának látására”. Mindezt azonban kusza bonyolultságban adja elő, mert célja a két tábor egymás elleni harcának bemutatása. — A vízió a rendkívüli esemény érzékeltetésével, a bibliai prófétatudat hangnemében indul: „Én György lélekben valék elragadtatva, láték egy nagy kösziklát, és a kösziklának tetején egy nagy világosságot. . . felemelém szemeimet, de az én szemeim erőtlének valának annak megtekintésére.” A látvány után valamiféle „nagy forgószél”-hez hasonló erő ragadja el a „pokolnak mélységéhez”, mely „rettenetes és irtóztató vala, s majd elolvadt vala az én szívem. . . rettenetes nagy ordítást, sírást-rívást, fogaknak tsikorgatását hallék és igen iszonyú bűdösséget éreztem vala körös-körül. . . óh vajha leírhatnám annak rettenetes-ségét és iszonyatosságát.” — A pokol borzalmainak leírását követően az égi seregeknek és a pokol erőinek nagy küzdelme bontakozik ki előttünk teátrális ábrázolásban: „látám a mélységből a pokolbéli sárkányt kijönni, az ő átkozott seregeivel egyetemben, kik tusakodnak vala és tábort állítottak Sion vára ellen. . . És parancsolván Lucifer a pokolbéli seregeknek, hogy várost építsenek a földön. Építettek vala egy nagy várost, mely Babilonnak nevezte-ték. . .” Babilon Lucifertől választott királya pedig „országolni” kezdett „báránybőrbe bűjt szolgálóival” egyetemben, s az emberek vesztére törtek, végső veszedelemre juttatva azokat: „Láték e veszedelemnek útján járni sok hatalmasokat, királyokat, fejedelmeket, szolgákat, szabadosokat, kicsinyeket és nagyokat. . .” Ők azonban nem látják veszedelmes helyzetüket, mert Lucifer szolgálói „a mélység körül dobokkal, síppal és mindennemű vidámító szerszámokkal” elterelik figyelmüket. „Midőn ily nagy veszedelmet láték, igen szomorodott lelkem és igen sírok vala. . . de imé hirtelen felmegyen vala a nap és imé világosság lőn az egész földön, minden ember látja, hogy ők lőnek a ragadozó farkasok, és kitérnek vala a veszedelemnek útjából. . . az Úr tüzet bocsát vala, és megemészté Babilont. . . én láttam a pokolbéli sárkányt megköttöztetni és a mélységbe vettetni. . . látám az Úrnak ditsőségét.” — A továbbiakban nagy bőséggel írja le a mennyei pompát, a fényes udvartartást, majd pedig azokat a tanításokat, amelyeket közvetlenül Istentől kapott, hogy prófétaként mindezt a földön hirdesse.

A könyv tanító, prófétikus, *vallási-agitativ anyaga* bonyolult szövevényben életrajzi vonatkozásokkal vegyítve tárul elénk. Háromszor hét dolgokban kívánja bemutatni a „jelenvaló romlást. . . , a gonosz Antikrisztusnak és Babilonnak utálatosságát”, hogy utána az „utolsó idő és első feltámadás” titkaiba avasson be. (Ti. szerinte az 1752-ik év az Antikrisztus hatalmának végét jelenti.)

*

Schultz munkájának vallási témaköre alapvető társadalmi és politikai célzatosságot fejez ki. Már az Előljáró beszédben utal az „elmúlt esztendőkből tapasztalt sérelmekre és romlásokra, amelyek a „mi magyar hazánkban is mindeneknek tudtára vagon”. A sérelmek okát világosan kifejti a vízióban — csupán a bibliai prófétikus álcázást kell tőle elválasztani. Három tényezőben látja e szerint a bajok okait: a katolicizmusban, a Habsburg-hatalomban és a jobbság elnyomóiban. Víziós próféciait a „magyar néphez” intézi, s célja, hogy a „szegény jobbságok megépüljenek”. — Az „urak”, „fejedelmek” elleni haragja mérhetetlen, és társadalombírálatában szinte a reformáció kemény, antifeudális hangja szólal meg nagy bőséggel és agitativ erővel a kor igényei szerint: „Az urak, kiknek hatalmuk vagon itt e földön, esznek, isznak, tékoznak, tobzódnak. Miből? Az ő jobbságaiknak véres verí-

⁵⁰ Az idézeteket általában az OSZK és a Ráday-Lt. teljes példányai alapján adjuk, de felhasználjuk az egyéb szövegváltozatokat is.

tékébül... Oh, romlott állapot!" Mindezen túl még az úri rend katolicizmusnak és Habsburg-hatalomnak való behódolását is felrója: „együtt paráználkodnak azzal az utálatos kurvával, Babilonnal”. — A legfőbb társadalmi bűnnek azt tekinti, hogy „az urak a maguknál alábbvalókat sanyargatják és csak az ő testeket hizlalják, s mit lehet, erővel is elvesznek a szegénytől”.

Nép melletti, ürelles írását fejlett agitatív eszközök tudatos alkalmazása jellemzi. Íme pl. egy részlet: „*Ti gazdagok, szegény jobbágyitok a hatalmatok előtt sírnak, rínak, jajgatnak, felemelt kézzel könyörögnek, még sincs irgalmasság... Ti gazdagok, vajjon kívánatok-é üdvözölni? ... Ti urak is, ha tinéktek hatalmat adott az úr a földön, ne fuvalkodjatok fel, és ne bánjatok olyan kegyetlenül azokkal, akik a ti hatalmatok alatt vagynak... Ti hatalmasok tanátsolom tinéktek, hagyjátok el ezt a felettébb való húzást-vonást*”. A vissza-visszatérő megszólítások agitációs gyakorlatra vallanak. Másutt érzékletes képekben illusztrálja a jobbágyság keserves helyzetét: „A szegény nagy óhajással keresi ez ő kenyerét, és midőn nagy fáradtsággal betakarta az ő gabonáját, akkor rárohannak az ő házára, mint dühösködő oroszánok, és elveszik tőle, amit nagy fáradtsággal, keserűséggel összegyűjtött, és csak annyit hagyunk öneki, amennyi az ő nyomorúságos életének táplálására kívántatik”.

Bár a vigasztaló szót — vízióból merítve — Istenre hivatkozva találja meg, mégis jórészt e világi tartalmat sugárzott a korabeli forrongó jobbágyságnak; „Isten a nyomorultakat megvigasztalja... eltöri az erőseknek fegyvereket, és megszabadítja azokat, akik sanyarúságot szenvednek. A gazdagok kincseket megemészt... betölti a szegényeket, és ők nem fognak szűkölködni semminémű dologban.” Schultz György írásának politikai, társadalmi látásmódja megkülönböztetett figyelmet érdemel. Nem tarthatjuk ugyanis véletlennek ezt a körülményt, hogy ez a munka éppen 1751–52-ben a paraszti mozgalmak gyűjtőpontjában, Hódmezővásárhelyen jött létre és talált érzékeny fülekre a népi rétegekben. Az 1753-ban kirobbanó Törő–Bujdosó–Pető-féle hódmezővásárhelyi–mezőtúri fegyveres felkelést hosszabb előkészítő, agitációs tevékenység előzte meg.⁵¹ Kiegészíthetjük e felkelésre vonatkozó ismeretanyagot Schultz György tevékenységének közreműködő szerepével is. Az ő látomás-próféciája, mely mind élőszóban, mind kéziratban igen gyorsan terjedt, egyszersmind „bűjtogató”, „lázító” szenvedélyeket felszító hatású volt; lényegében a felkelés alapvető okaira összpontosította a figyelmet.⁵²

Bár a *Hetedik Trombita* erős társadalmi, politikai és felekezeti elfogultsága sok tekintetben ellentétes az „európai legutolsó vallásos népmozgalom” irányzatával, a pietizmussal, mégis szoros szálak fűzik ahhoz.⁵³ A szív vallásosságának, a kegyességnek és az érzelmeknek e kultusza Magyarországon korán megjelent. 1707-ben már elítélő zsinat jött létre a főleg német felvidéki, evangélikus körökben terjedő pietizmussal szemben. (Schultz szülőhelyén már 1710-től tudunk a pietizmus jelenlétéről.) Az 1740-es években a pietizmus eljutott már a polgári, sőt népi, paraszti rétegekig, s kisugárzott az ország magyarlakta területeire is. Schultz írásában már a nép körében terjedő pietizmus különleges megnyilvánulásainak lehetünk tanúi. A vallásosság lényegét a belső meggyőződésben, az érzelmek bensőségességében látja; a vezérgondolatát így foglalja össze: „szívből térjete az Úrhoz, egészben adjátok a ti szíveteket az Úrnak... mert a tökéletes hit a szeretet által van”. Az egész írást hangulatilag aláfesti az érzelmeknek túlfűtött, rajongó kifejezése, ami már a gyakori megszólításokból is kiérezhető: „szerelmes atyámiai”, „szerelmeseim”, szerelmes, kedves atyámiai” stb.

⁵¹ A mozgalomhoz és a vele összefüggő Polgári-ügyhöz 1. WELLMANN, i. m. 141–209. — BÁN IMRE: Polgári M. és magyar történelme. It. 1950. 76–79.

⁵² HADROVICS—WELLMANN, i. m. 61–88. — SZEREMLEI SÁMUEL: Hód-Mező-Vásárhely története. III. 1907. 269–323. — Uő.: A Hódmezővásárhelyi ref. egyház története. Hódmezővásárhely, 1927. 161–176.

⁵³ A pietizmushoz: SZENT-IVÁNYI BÉLA: A pietizmus Magyarországon. Századok, 1935. 1. 157 és kk. — PAYR SÁNDOR: Magyar pietisták a XVIII. században. Bp. 1898. — TOLNAI GÁBOR: Lázár János a Voltaire-fordító. Évek, Századok. Bp. 1958. 166–180.; 170.

Szövegünk önéletrajzi adatai is utalnak felfogására. Az evangélikus egyházból való távozásának egyik okát azzal magyarázza, hogy a hivatalos orthodoxia képviselői „pietistának tsufolták”, mivel az Istent csak „lélekben és igazságban kívánta tisztelni. „Clarissimus uraim” — Schultz szerint — népi prófétaságát állítólagos „pietizmusa” miatt tartották veszélyesnek: „parancsolják a köznépeknek, hogy őtet ne hallgassa, mert ő pietista, azaz ő csak olyan ember, aki a köznépet megbolondítja és eltévelyíti”.

A pietizmus korabeli hazai értelmezése és kiváltképpen népi felfogása hem egyezett meg mindenben — a szó teljes mivoltában — a német pietizmus felekezeti, társadalmi és politikai ellentéteket kerülő, passzív életérzés-formáival. A magyarországi vallási felekezetek helyzete, az idegen elnyomás, a feudális állapotok feszültsége lehetetlenné tette, hogy a kizárólag szívnék és léleknek indításaira figyelmező polgári irányzat teljes értelmű megvalósulása következzen be. Még Bethlen Kata — a főúri írónő — „pietizmusa” mellett is igen erős felekezeti elfogultság található. Mennyivel inkább érthető, hogy a nép között terjedő pietista nézetekben megőrződnek a politikai és egyéb polemikus elemek. — Ily módon a *Hetedik Trombita*-ban egyszersem mind jelen vannak a misztikus, lélekelemző kegyesség bizonyos jegyei és az aktív társadalmi, felekezeti agitáció tendenciái is.

A Schultz munkájában meglévő „pietista” hatás magyarázatában a porosz — Habsburg-háborúnak is szerepe lehetett. — Emiatt az 1740-es években a pietizmus magyarországi beáramlása a német központokból csak illegális körülmények között történhetett. Megtiltották a német pietista egyetemek látogatását stb. Az illegális kapcsolatok pedig legtöbbszőr porosz érdeklő politikai agitációval jártak együtt. Ezekben az években a Habsburg-hatalommal szemben álló magyar protestáns törekvések „külső országbéli patronusa” Nagy Frigyes volt. Sok magyar üldözött menekült hozzá, seregében nagy számban harcoltak Mária Terézia ellen. Schultz Györgynek, a „német nemzetből” származott „pietista prófétának” titokzatos tevékenysége emlékeztet ilyenféle kapcsolatra, ha annak nyílt megvallása természetesen nem is található meg írásában. (Pl. bizonyos reális, külső erőben való bizakodása, különös vándorlásai, időleges eltűnései stb.)

A pietizmus közelebről, irodalmi megnyilatkozásának gazdag anyagát foglalja magába a „*Hetedik Trombita*”. Maguknak a látomásoknak kiforrott gyakorlatra valló megformálása, misztikus, rajongó hangja kétségtelemné teszi a rokonságot, az ilyen jellegű német pietista munkákhoz.⁵⁴ De a Schultz látomásait közrefogó emlékirásszerű, önéletrajzi részek is erős pietista hatást mutatnak. Bár bőségesek az eseményes részek is, mégsem ez jellemzi, hanem inkább az író testi állapotának rajza, önjellemzése, helyenként ennek eltúlzott elemzése. Íme egy példa, amint nyomorúságos állapotáról az önjellemzés tökéletes biztonságával beszámol: „Teljes életemben nyomorult, nyavalyás és az egész világ előtt utálatos voltam testemre nézve. Én voltam szidalom az ifjaknak, gyalázat a szűzeknek, mese a gyermekeknek, példabeszéd az öregeknek, danolása tobzódóknak, nevetés az eszteleknek, lábok kaptája a kényeseknek és kevélyeknek, utálatossága, mind kitsinyeknek, mind nagyoknak, a jövevények fogukat tsikorgatták vala ellenem, és az irigyeknek kedvek tölt rajtam, sőt ha valakit akartak megtsufolni és meggyalázní énhozzám hasonlították.”

A pietizmus kiváltója volt az önvallomásnak, a lélek elemzésének. Maga August Hermann Francke, a nagy pietista példakép is elsőrendű fontosságúnak tartotta önéletrajzában lelki küzdelmeinek megőrkítését. Az ő munkáját számos követő vette alapul. Schultz is a legváltozatosabb eszközöket találja meg céljához, a lélek elemzéséhez. Egyszer a reformáció ördögkísértéseinek és tusakodásainak hagyományos megoldását alkalmazza: „szorongattatott az én lelkem... s hatalmas ellenségek támadának én ellenem: az ördög... e világ, pokol és a test. Ezek szüntelen tusakodnak vala énellem... s felette nagy vala az én lelkem keسرűsége.” — Máskor a lélek vergődésének végletes állapotát mutatja be egészen új-

⁵⁴ SZENT-IVÁNYI, i. m. (Több ilyen munkát sorol fel és ismertet) 9—10—14.

szerű eszközökkel: „Sokszor keseregtem, sokszor voltam reménységgel és bizodalommal, de sokszor, elnéztem nyavalyás állapotomat és magamnak gyilkosa akartam lenni.” Egyebütt a zsoldárok ünnepélyes hangulatával, a bibliai stílus jó felhasználásával érzékelteti lelkének állapotát: „Az én lelkem hasonlatos vala az őzhöz a kietlen hegyeken a hideg télnek idején. És hasonlatos vagyok az őzhöz, mely a vadásztól kergettetik. Íme jöttek én ellenem nagy sokasággal és vadászták lelkemet sok agarakkal, kergettek engemet egy puszta szigetbe, melyben számtalan oroszlánok, feneállatok és mindennemű bestiák vannak.”

Mint említettük, Bethlen Kata „pietizmusa” sok tekintetben közel áll Schultz felfogásához. Nincs terünk összehasonlításukra, csak mint eddig fel nem ismert ténykérdést rögzíthetjük le, hogy Bethlen Kata számára a *Hetedik Trombita* nem volt ismeretlen. Jellemző e kéziratos irodalom gyors terjedésére s Bethlen Kata kapcsolataira, hogy Schultz 1752-ben írott vaskos kéziratkötete 1753 elején már lemásoltatva az író birtokában van. Kiderül ez az alábbi levélrészletből, melyet gr. Teleki Lászlónénak 1753. márc. 19-én írt: „A gombkötő írását, melyet kedves menyemasszony küldött volt, pareálatván mostani alkalmatossággal visszaküldtettem. Szépen köszönöm kedves menyemasszony atyafiságát.”⁵⁵

A barokk stílusban találta meg táptalaját a protestáns misztika. A barokk jegyei Schultz György írásában ennek megfelelően alakulnak: a késő-barokk népies jegyek alkalmazkodni tudnak a pietisztikus érzelmesség kegyes modorához. A *Hetedik Trombita* legszembe-tűnőbb barokk tulajdonsága, hogy az irreális víziós téma elhitetését nem annyira az események realiztikus ábrázolásával éri el – mint általában szokásos, hanem inkább az érzelmek, lelki megrázkódtatások elmélyült rajzával, az extázis és titokzatosság erőteljes éreztetésével, ilyen jellegű képek halmozásával. Pl. így írja le a vízió központi csodáját: „láték a kőszikláról lefolyni élő viznek tiszta folyamatját, avagy patakját, mely fénylik vala, mint a kristály és igen gyönyörűséges vala annak megtekintése. Ettől az én lelkem megvidámtatték.” – Emellett a barokk eszköztár egyéb víziós jellegzetességei is előkerülnek: a színpadszerű elrendezés megvan a pokolbéli és égi erők összecsapásának lenyűgöző jelenetében vagy a győztes égi tábor méltósággal teli bemutatásában. Itt még a barokkos díszítőelemek mértéktartó alkalmazása is megfigyelhető: „Bár erőtlenek valának az én szemeim, láték a királyi szék körül 24 székeket, és azokon ülni ama huszonnégy véneket, kik valának felöltözve fejér ruhákban és valának azoknak fejekben arany koronák...” – Nem akar „ékeszóló” lenni, s jöllehet érvelésének szóbősége és kígyózó körmondatai fel-feltűnnek, elitéli azokat, „akik tsak egyedül ékeszólásokban bíznak”. A képszerűség és festői elemek is inkább csak a lélek állapotának ábrázolásakor gyakoriak, pl. amikor a háborgó lelket és a viharos tengert hasonlítja össze.

A késő-barokk népies forma e munkában összhangban van ugyan népies tendenciájával, mégsem érezzük a népies szerzők szokott igyekezetét, hogy „az együgyű köznéphez igazítsa szóbeszédét” (Csuzy Zsigmond).⁵⁶ Ez egyrészt a szerző „gombkötő legény” mivolta miatt szükségtelennek látszik, másrészt a század közepére már kialakult a népies hang közvetlenebb alkalmazásának gyakorlata. Nincs szó tehát a műben leegyszerűsítésről (primitivségről), mégis népies, jobbágyi szinten is érthető és kedvelté váló, emelkedett szintű népies barokk stílust tud alkalmazni. Kétségtelennek látszik az is, hogy az írás protestáns misztikája jónéhány vonatkozást magába olvasztott már a kiépült hagyományt jelentő, katolikus, népies barokk kegyességi irodalomból. – Schultz munkája sok tekintetben már Szőnyi Benjaminnak későbbi, kiforrott protestáns népies munkáira emlékeztet.⁵⁷

⁵⁵ BETHLEN KATA: Írásai és levelezése. SZÁDECZKY-KARDOS LAJOS kiadása. Bp. 1922. 394. — Minthogy Bod Péter könyvrajstromai 1747-ben, ill. 1752-ben jöttek csak létre, egyik sem utalhat e kéziratkötetre. Vö. MÁRKI SÁNDOR: B. K. könyveinek katalógusa. Erd. Múz. 1907. 29–48. és B. K. P. (BENCZÜR GYULÁNÉ): B. K. könyvtárának lajstroma. Uo. 1912. 162. — (Az említett hasonló felfogás a CXIV. és CXLIV. és CXC. sz. levelekben.)

⁵⁶ ANGYAL ENDRE: Csuzy Zsigmond magyarsága. ItK 1957. 216–226.

⁵⁷ SZEREMLEI SAMU: I. m. i. h. és Szőnyi Benjamin és a Vásárhelyiek. 1890.

A *Hetedik Trombita* írójának személye és alkotásmódja is vet fel néhány problémát. Életrajzi adatairól saját beszámolója nyomán szóltunk. A XVIII. századi egyháztörténet úgy említi meg, mint aki a „köznép között járó, holmi mezei emberek, holmi haszontalan ámitók, látáslátók, jóvendőlők” közül híresedett el: „Ilyen volt 1752-ben s a következő esztendőben Miskolcon egy egészségében megromlott, feketevérű Sultz György nevezetű ember, akit közönségesen György-prófétának neveztenek.”⁵⁸ A *Hetedik Trombita* vizsgálata arról győz meg, hogy írója a „mezei emberek”, „népi próféták” magasabb szintű fajtájához tartozhatott. Egy átlag gombkötő legény műveltségénél többel rendelkezett, valamelyes iskolázottsága is volt. Lépten-nyomon kiütközik írásából a magabiztos írói öntudatnak egy helyzetének megfelelő formája. Az élőszóbeli előadást „tsak múltó” tevékenységnek tekintette, mert ez esetben csupán „tsátságó embernek tartatna”, helyette minden vágya az volt, hogy „egy bizonyos könyvetskét” írjon, nehogy írniaivalója „elrejtve maradjon a tudós világ elől”. Megkívánja olvasóitól, hogy írása „el ne nyomattassék, sőt inkább valóságos világgosságra mehessék”. Munkája terjesztését szorgalmazza: „Ne rejtsetek el ezeket azoktól, akik kívánnak megérteni. . .” Eleve számol a munkáját érő kritikával: „Lesznek, akik nem kedvesen fogják venni, amelyeket én írásban kiadok”, sőt „dühösködnek” ellene. Gyakran mentegetődzik esetleges nyelvi, formai hibák miatt: „ne utáld meg az én írásomat. . .”, „ne tartsd ezt bolondságnak. . .”, „ha valami hibát találsz az én írásomban, ne tartsd azt idegen dolognak, mert mint mondtam német nemzetből származtam és tsak kevés ideje vagyok mióta magyarok között lakom, . . . mert én bujdosó szegény legény vagyok. . . , mert nem főiskolából származtam. . .” stb. Írói szándékát e munkájával nem véli befejezetteknek, levelezést folytat, s máris előkészíti újabb írását.⁵⁹

Szerzőnk igen nagy gondot fordít arra, hogy szegény, egyszerű ember, „gombkötő legény” mivoltát hangsúlyozza és megőrizze, mellyel a nép körében bizonytalanságot ébreszthetett. Ez prófétai küldetésével és társadalmi felfogásával is összefügg, mert – mint írja – „ilyen nyomorult, nyavalyás embernek jelentette meg az Úristen az ő akaratját. . . ki bolondnak tartatik a világ előtt, de ki megszégyeníti a böltseket és erőseket”. Gorkij szavai illeszkednek találóan ehhez a beállításhoz: „A folklór hőse az az »együgyű«, akit még apja és testvérei is megvetnek, s mégis okosabbnak bizonyul náluk, mindig legyőzi az élet összes nehézségeit.”⁶⁰ – Felvetődhet a gondolat s valószínű is lehet, hogy a Schultz György név alatt vagy mellett más, művelt, írás-hoz értő deákot vagy predikátort lehetne keresnünk, aki agitatív tevékenységében ehhez a népi magatartáshoz alkalmazkodott. Bárhogy is legyen: munkája a népi irodalmiság része, mivel a népi kultúra nem jelenti csupán a népi osztályok által autentikusan kialakított műveltséget, hanem tartalmazza azokat a tényezőket is, amelyek hosszabb időn át közvetlen kölcsönhatásban voltak vele, és sajátosan alakították felfogását, ízlését. – Egyébként úgy látszik, az ötvenes évekre már túlságosan is „együgyűnek” bizonyult egy-egy „mezei embernek”, gulyásnak (mint pl. Gál Józsefnek) stb. víziós próféciaja; s most az iparos rétegekből adódnak inkább a szószólók. Tudunk pl. egy korbéli szentesi szabólegény víziós kőtetéről is, melyben a Habsburg-ház elleni nézetek kifejtése volt a fő cél.⁶¹

Schultz György írása népszerű, sokat forgatott olvasmány volt. Példányait a XVIII. században sokszorosan lemásolták, számos alakítást hajtottak végre rajta, szövegeibe különböző bejegyzéseket tettek stb. Hosszú időn keresztül, szélesebb népi rétegek nézetének és ízlésének formálásában fontos szerepet töltött be.

⁵⁸ SZOMBATHI JÁNOS: A magyarországi reformáció történetjének rövid summája. 1799. Kollégiumi jegyzet. Ráday-Lt. K. I. 85 és 157.

⁵⁹ Leveleinek másolatai több példányhoz csatolva vannak. Pl. OSZK példány.

⁶⁰ MAXIM GORKIJ: Irodalmi tanulmányai. Bp. 1950. 397.

⁶¹ RÉVÉSZ KÁLMÁN, volt kassai ref. lelkész birtokában volt a kézirat. HARSÁNYI ISTVÁN utal rá. I. m. i. h.

A munka forrásaival kapcsolatosan itt is a bibliai *Jelenések Könyvének* elsődleges hatására mutathatunk rá. A cím — *Hetedik Trombita* — is innen származik. Közlebről az látszik, hogy az Európa-szerte közkeletűvé vált apokaliptikus próféta-magyarázatoknak volt erős közrejátszó szerepük. Ugyanakkor eredeti és önálló tud maradni a személyes vonatkozásokban és a hazai társadalmi kérdések tükrözésében.

Érdemes végül utalni a „trombita” elnevezésű, hasonló tartalmú munkák nagyarányú elterjedtségére a barokk, de különösen a késő-barokk időszakában. Nyéki Vörös Mátyás nemesi-barokk *Készült újó Trombitája* után, a népies barokk, katolikus Csuzy Zsigmond *Evangéliumi Trombitájától* (1724), a protestáns Szőnyi Benjamin késő-barokk, népszerű *Istennek Trombitájáig* (1790) olyan gazdag hagyománya alakult ki ennek a műformának, hogy még a XIX. században is szívesen nevezték a nép számára írott egyéb, világi tartalmú munkákat „trombitának”. (Például említhetjük, hogy Sárosi Gyula is minden bizonnyal ezt a hagyományt használta fel, midőn a szabadságharcra lelkesítő nagyhírű művének — alkalmazkodva a nép felfogásához, „az egyszerű földműves észjárásához és kifejezőmódjához” — a *Ponyvára került Arany Trombita* címet adta.)⁶²

*

A késő-barokk víziós irodalom két ismeretlen darabjának bemutatása után azzal zárhatjuk mondanivalónkat, hogy e népi, népies irodalmiság még további feladatokra, közelebbi kutatásra hívja fel a figyelmet. Mindinkább indokoltnak látjuk, hogy a XVIII. század irodalmának teljesebb megvilágításához e „névtelen” szerzők népi olvasmányá vált munkáit hatékonyabban az irodalomtörténet látókörébe helyezzük.

Vilmos Gyenis

SPÄTBAROCKE UND VOLKSTÜMLICHE LITERATUR

Die neuere europäische Forschung stellt die Untersuchung des Grenzgebietes zwischen der „hohen” Literatur und der Volksdichtung; der Literatur des „Unten”, in den Vordergrund. An dieses Thema knüpft sich die vorliegende Studie; sie befaßt sich mit einem bisher unerschlossenen Teilmaterial des ungarischen Volksschrifttums des 18. Jahrhunderts, mit der protestantischen, volkstümlichen barocken Visionenliteratur.

Die Studie analysiert eingehend den ungarischen und europäischen Prozeß der Vulgarisierung des einstigen anspruchsvollen, aristokratischen barocken Geschmacks und dessen Eindringen in die volkstümliche bäuerliche Kultur in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Die Aufmerksamkeit des Verfassers ist insbesondere darauf gerichtet, wie innerhalb der religiös gefärbten, spätbarocken Literatur auch die protestantischen Volksmassen den Barockstil übernommen haben. Er stellt fest, daß die protestantische volkstümlich-barocke Literatur — infolge ihrer unterdrückten Lage — eine wesentliche Wendung bei der Beurteilung des spätbarocken Ideenkreises bedeutet. Hier kann nämlich die barocke Form, im Gegensatz zum katholischen Vorgang der Barockisierung, die volkstümliche Stellungnahme gegen den kirchlichen und weltlichen Feudalismus, gegen das Haus Habsburg zum Ausdruck bringen, und auf diese Weise zu einer scharfen Formulierung der bäuerlichen Klasseninteressen und der nationalen Unabhängigkeit werden, wobei sie ihre „depolitisierende”, „zügelnnde” Rolle verliert. Der Verfasser bekräftigt seine Folgerungen mit einer konkreten Analyse der barockisierten volkstümlichen Visionenliteratur; indem er feststellt, daß die zu einem Teil der protestantischen Volksliteratur gewoedenen Visionen im 18. Jahrhundert die wirkungskräftigen Requisiten der barocken visionären Kunst zwar verwenden, diese aber sonst schon völlig den volkhafte Ansprüchen und Bestrebungen, dem Volksgeschmack anpassen. In dieser Studie werden zwei solche — bisher unbekannte — volkstümliche protestantische Visionen bis ins

⁶² Ponyvára került Arany Trombita az Örök Igazság parancsolatjára mondva csinálta Sárosi Gyula. Debrecen, 1849. — Új kiadása BISZTRAY GYULÁTÓL, Bp. 1951. 57.

einzelne analysiert. Die eine ist: *Gál József kecskeméti gulyás látásai* (Visionen des Rinderhirten József Gál von Kecskemét) (1734), die andere: *Heledik trombita* (Siebente Trompete) des wandernden Knopfmachergesellen *György Schultzs* (1751). Diese Schriftwerke spielten eine datenmäßig belegbare, auf diese irdische Welt bezogene, agitative (aufwieglerische) Rolle unter dem Volk. Anfangs wurden sie mündlich vorgetragen, dann aber vielfach kopiert. Zahlreiche Exemplare sind bis heute in den verschiedensten Teilen des Landes erhalten geblieben. Der Verfasser beweist, daß beide vorgelegten volkstümlichen Lektüren mit ihren gesellschaftlichen Ideen Agitationsmittel, ideologische Stützen je eines wichtigen, spätkuruzischen bewaffneten Bauernaufstandes waren (Péro—Aufstand, 1735; Törő—Bujdosó—Pető—Bewegung 1753). Ferner erörtert die Studie die weitverzweigten Probleme und die formalen Eigenheiten dieser Volksliteratur. Unter anderem werden darin die auf diesem Gebiet sehr auffallenden Erscheinungen des Einbaus der mittelalterlichen und Renaissance-Traditionen in das Barock hervorgehoben, was z. B. durch; Anhäufung der Elemente der mittelalterlichen Visionen, der Disputationsdramen der Renaissance und der Reformation und der barocken Memoiren vorzüglich illustriert wird. Die Studie bespricht die Wirkung der Bibel (Offenbarungen Johannis) und der europäischen Visionenliteratur, die eigenartige Verwendung des Pietismus usw. Es wird darin eingehend analysiert, wie die barocken literarischen Requisiten auf volksmäßiger Ebene verwendet und die barocken Stilmerkmale abgeändert wurden; feruer werden auch die Fragen der Wechselwirkungen mit der hohen Literatur, die Probleme der Kunstgattung (eine Verschmelzung von Selbstbiographie, Vision und Prophetie), der zielbewußte Gebrauch von burlesken, unterhaltenden Elementen usw. besprochen. Aus alledem wird der Schluß gezogen, daß diese Art Schriftwerke ihrer Zeit eine populäre, doch anspruchsvolle Lektüre bieten konnten, die als wichtiger, nicht zu vernachlässigender Teil der Literaturgeschichte achtet werden muß.